

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы ұлттық тұтастығымызды қалыптастыру мақсатында шет елдердегі қандастарымыздың этникалық тарихын, дәстүрлі мәдениетінің сақталуын, өзгерісін, бөгде ортадағы этникалық және этномәдени үдерістерін ғылыми талдауды маңызды міндет етіп қояды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев дүние жүзі қазақтарының ІІ құрылтайында жасаған баяндамасында: «Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы – барша қазаққа тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп-жаруға жатпайтын ортақ байлық. Сондықтан сырттағы қазақтың әдебиеті, мәдениеті, өнері деген қолдан жасалатын шекшекара болмауға тиіс, тағдырдың жазуымен туған топырақтан шеттеп кетуге мәжбүр болған ата-бабаларымыз бен олардан тараған ұрпақ жасаған мол рухани қазынаны шашпай-төкпей жинап алуымыз, оны атажұртта және барша әлемге таныстыру аса маңызды шаруа», - деп көрсетті [1, 8 б.]. Осыған байланысты бүгінде мемлекетіміз сырттағы қазақтардың рухани-мәдени қажеттіліктерін, сұраныстарын зерттеп білу арқылы қол ұшын көрсетуде. Сондай шаралардың бірі 2012 ж. ҚР БҒМ 2012-2014 жж. гранттық іргелі зерттеу бағдарламасына жариялаған конкурста қазақ диаспорасы мен оралмандарға қатысты зерттеу жұмыстарына қаржы бөлу. Сондай зерттеу жобасының бірі 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу проблемалары» тақырыбы. Осындай мәселелерге байланысты ұйымдастырылған әр түрлі жобалар негізінде қазақ диаспорасы мен оралмандар мәселесі, Қазақстандағы этникалық үдерістердің барысы зерттеу нысаналарынан сырт қалып отырған жоқ. Мұның өзі мемлекетіміздің сырттағы қазақтардың тыныс тіршілігін қалт жібермей, олардың әлеуметтік мәдени қажеттіліктерін зерттеп білуге деген ұмтылыс деп білеміз. Бір жағынан шет жерлердегі қазақтардың жергілікті халықтар ықпалында қалыптастырған дәстүрлі мәдениетіндегі ерекшеліктерді, ұқсастықтарды сараптау Қазақстандағы этнология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Н.Ә. Назарбаев өз еңбегінде: «XX ғасырдың әлеуметтік сынағы қазақтардың туған жеріне жаппай босуына әкеп соқты. Үрейлі ғасырдың алғашқы он жылдықтарында құйындай ұйытқыған сұмдық қасіреттің бәрі жайында, төңкеріс пен азамат соғысынан бас сауғалап қашып, шөл далада, Алатау мен Памирдің мұзарт асуларында, Ираннан Қытайға дейінгі аралықта қаза тапқандар жөнінде, сан мың босқын қазақтардың толайым тағдыры туралы әлі ешкім бақайшақтап білмейді. Туған жерінен тыс бүкіл жер шарына шашырап өмір сүріп жатқан бес миллионға жуық қандастарымыздың қандай қайғылы да қорлықты жолдан өткенін бүгінгі көзі тірілердің ешқайсысы да өз деңгейінде барша қасірет-қайғысымен бейнелеп бере алмайды», - деп жазды [2, 140 б.]. Иә, ақиқатында төл Отанынан жырақта жүрген қазақтың қай қайсысы болмасын тарихтың зобалаңынан талай қиын қыстау күндерді басынан өткізген. Сондықтан да осы сырттағы қазақтардың

төл отанынан жырақта жүру себептерін, егемендік алғаннан кейін өз туған атамекендеріне көшіп келіп, осы ортаға әлеуметтік-мәдени бейімделуі және бөгде ортадағы дәстүрлі мәдениетінің сақталуы, жалғастылығы мен өзгерісін талдау арқылы еліміздің тұтастығын қамтамасыз ете алар едік.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап елбасымыз шетелдерде жүрген қандастарымызды өз ата мекеніне оралуға шақырды, сөйтіп 1991 жылы алғашқы көштің легі басталған болатын. Қазақстан республикасы шетелдердегі отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасын қабылдап, оларды мүмкіндігіне қарай елге қайтару не ұлттық сана сұранысына қарай жағдай жасауда. Осы орайда 1992 жылы дүниежүзі қазақтарының қауымдастығының құрылуы шетелдердегі қазақтармен байланыс жасауда маңызды іс-шаралар мен қызметтер етуде. Сондай ақ тарихи отанына қайтқысы келген қандастарымызға жағдай жасау, көші қон мәселелерімен айналысатын орталықтар құру т.с.с. шаралар жүргізіп отырғаны да белгілі. Осыған байланысты шет жерлерде тұрып жатқан қандастарымыздың да тұрмысын зерттеп, әлеуметтік-экономикалық және мәдени рухани тыныс тіршілігіндегі мәселелерді де талдап ұлт бірлігін нығайту тарихшы-этнографтардың бірден-бір міндеті. Сондай ақ шет жерлердегі қандастарымызды тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу олардың мәдени қажеттілік сұраныстарын қанағаттандырып қана қоймай, халқымыздың мәдени мұраларын жоғалтпай, қайта тірілтуге, жандандыруға, мәдениетіміздің озық үлгілерін насихаттауға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңдегі елімізден тысқары мекендеп отырған қазақ халқының өзін-өзі дамыту проблемасы тек сыртқы саясаттағы ғана емес, ҚР ішкі саясаты да болып табылады. Түркиядағы қазақ диаспорасының этникалық тарихы, этнографиялық ерекшелігі тарихи, тәжірибелік және болжамдық тұрғыдан алғанда да халқымыздың тұтастығы мен этникалық бірлігін сақтауда да өзекті тақырыпқа жатады.

Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы мен қоныстануының тарихи себептерін, олардың орналасуын, санын, рулық құрамын, тұрмысы мен мәдениетіндегі этнографиялық ерекшеліктерін, этномәдени мұраларының сақталуы мен өзгерісін, бөгде ортадағы өзара ықпалдастық үрдісінің этникалық мәдениетке тигізген ықпалын ғылыми талдау, сонымен бірге олардың қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық проблемалармен байланысты елге оралуын сараптау маңызды мәселелердің бірі. Түркиядағы қазақ диаспорасының этникалық тарихы мен мәдениетін зерттеу Қазақстан тарихының ақтандақ беттерін ашуға, қазақ халқының тұтастығы мен бірлігін қамтамасыз етуде, еліміздің тұрақты дамуында маңызы зор. Қазақ диаспорасының этникалық тарихы мен дәстүрлі мәдениетінің сақталуын, өзгерісін және ондағы бөгде ортадан қабылдаған этнографиялық ерекшеліктерді зерделей отырып, шет елдердегі отандастарымыздың ұлттық болмысын сақтап қалуына көңіл бөлінеді.

Бұл еңбек Түркиядағы қазақ диаспорасының әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуын жақсартуға, сонымен қатар этникалық, этномәдени даму

үдерістерін дамытуда нақты бағдарламалар мен жобалар жасауға және халықаралық саясатта стратегиялық бағыттар жасауға мүмкіндік береді. Сондай ақ, Қазақстан республикасының ішкі-сыртқы саясат құрылымдарында халықаралық қатынастарға байланысты мәселелерде осы зерттеудегі тұжырымдар мен қорытындыларды басшылыққа ала алады.

1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу» тақырыбындағы ғылыми жоба орындаушылары Түркиядағы қазақтарды тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу мақсатында ғылыми-зерттеу іссапарымен барып, олардың Түркияға келгенге дейінгі ауыр да, қиын тағдыры, көші-қон бағыты, қоныс аудару себептері, этномәдени мұраларының сақталуы мен өзгерісі, қазіргі кезеңдегі этникалық даму жағдайы мен проблемалары сарапталды.

Стамбул қаласындағы Зейтінбұрын, Қазақкент аумақтарындағы қазақтар мен Алматы облысы Қарасай ауданындағы оралмандар арасынан Түркиядан келген отандастырымыздың этникалық тарихы мен мәдениетіндегі өзгерістер, дәстүрлілік және олардың тарихи отанға бейімделу мәселелері жөнінде 70-ке жуық информатордан 8 баспа табақ деректер жинақталды. Қазіргі кезеңдегі Түркиядағы қазақтардың саяси әлеуметтік, мәдени проблемалары, жергілікті ортадағы ассимиляциялану үдерісі және тарихи отанға оралуының негізгі саяси-әлеуметтік себептері, саны, олардың тарихи отанда қоныстану кезеңдері мен орналасу аймақтары және төл ортаға бейімделу проблемалары сараланып зерттелді.

Еңбекті жазу барысында Түркия қазақтарының тарихы жөнінде және осыған дейінгі жазылған еңбектер мен баспасөз бетіндегі және ел арасынан жиналған мәліметтер негізге алынды.

Шет елдердегі қазақтардың этникалық тарихы мен тұрмыс-мәдениеті жөнінде біршама зерттеулер бар, дегенімізбен де олардың этнографиялық ерекшеліктері, қазіргі кезеңдегі жай-күйі, тарихи Отанға бейімделу үдерісіндегі мәселелерді сараптайтын еңбектер жоқтың қасы деуге болады. Солардың қатарына Түркиядағы қазақтарды жатқызуға болады. Түркиядағы қазақ диаспорасы жөнінде жазылған еңбектер мен жарияланымдардың негізгі бөлігі қазақтардың қоныс аудару тарихына көп көңіл бөледі. Қазақтардың азаттық, тәуелсіздік алу жолында қытай өкіметімен соғыса отырып, Тибет, Үндістан, Пәкістанға қоныс аудару барысындағы қиын да азапты күндерін нақты деректермен баяндаған Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» деген еңбегінде Алтайдағы қазақтардың көші-қоны, Түркияға келу сапары, ондағы қазақтардың көш бойында көрген азаптары өз басынан өткен, көрген уақиғалары мазмұнды берілген [3]. Түркия қазақтарының аталған аумаққа қоныс аударуының ішкі сыртқы себептерін көрсеткен Хасен Оралтай болды. Ол өзінің «Елімайлап өткен өмір» [4] атты еңбегінде Шығыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдардағы халқының бостандығы үшін күрескен ұлт-азаттық күрестерін, сондай-ақ азаттық іздеп Такламакан шөліне, Гималай тауына одан Түркия мен Германияға ауған кезеңдерін баяндайды. Сондай ақ еңбекте Синьцзяннан бастап Тибет арқылы Кашмир, Пәкістанға көшкен

қазақтардың жол бойында көрген ауыр азабын, азаттық алу жолындағы қайраткер азаматтардың ерлігін нақты деректермен көрсете білген. Сонымен қатар осы кезеңдегі қилы заманның қазақ үшін ауыр жылдар болғандығы Дәлелхан Жаналтайдың «Қилы заман – қиын күндер» еңбегінде де жан-жақты көрсетіледі [5]. Оның бұл еңбегі тарихи деректермен негізделіп, қазақтың сол бір қилы замандағы Қытайда, Үндістанда көрген азабы, қоныс аудару себептері, қазақтың шет жерлерде азаттық жолында күрескен ерліктері, ел бастаған тұлғалар жөнінде де көптеген мәліметтер береді.

Осы кезеңде шет елдерге ауған қазақ босқындары жөнінде де шетелдік зерттеушілер де қалам тартты. Солардың бірі Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын алғаш зерттеушілердің бірі швециялық ғалым Ингвар Сванберг. Оның «Түркиядағы қазақ босқындары» [6] атты еңбегінде де қазақтардың Синьцзяннан Үндістан, Пәкістанға баруы, одан Түркияға келіп жергілікті ортаға сіңісуі, олардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде жан-жақты мәліметтер береді. Оның 1989 жылы бұл еңбегінің бір тарауы «Казахская диаспора: Проблемы этнического выживания» атауымен орыс тіліне аударылған [7]. Түркия қазақтарының этникалық тарихы, Синьцзяннан босқын болып Индия, Пакистанға қоныс аударған қазақтардың ауыр тұрмысы, көрген қиыншылығы, олардың сандық құрылымы жөніндегі зерттеулерді Годфри Лиас өз еңбегінде жан-жақты баяндайды [8]. Сырттағы қазақтардың оның ішінде Түркиядағы қазақтар жөнінде шетелдік деректерді кеңінен қолдана отырып жазған Г.М. Мендикулованың еңбегінің маңызы зор. Ол өз еңбегінде шет елдерге ауған қазақтардың объективті, субъективті себептерін көрсете отырып, Түркияға ауған қазақтардың қоныстану тарихының ақтаңдақ беттеріне тоқталады [9]. Түркиядағы қазақтардың Қытайдан Тибетке, Үндістан мен Пәкістанға көшу себептерін мұрағат деректерімен толықтырып, Түркия қазақтарының этникалық тарихын тұтастай көрсетуге бағытталған Г.М. Мендикулованың екінші еңбегінің ғылыми-танымдық маңызы ерекше деп айтуға болады. Бұл еңбекте ол шет елдік қазақтардың тарихи тағдырын мұрағат деректерімен дәлелдей отырып, толықтай көрсетуге тырысқан [10]. Сол сияқты белгілі ғалым З.Қинаятұлы өзінің «Жылаған жылдар шежіресі» атты еңбегінде осындай тарихи зобалаңның зардабынан қазақтың бір бөлегі Монғолияға ауғандығы жөнінде дәйекті деректермен негіздей отырып жазады [11]. Түркиядағы қазақтардың тарихи тағдырына, қазіргі кезеңдегі саяси-әлеуметтік, мәдени мәселелеріне біршама қалам тартқан түркиялық ғалым, отандасымыз Абдулуқап Қараны айтуға болады. Оның «Алтайдан Анадолыға дейін азап шегу» [12] т.б. мақалаларында Түркия қазақтарының қиын-қыстау кездердегі көрген азабы, көш бастаушылардың елді соңынан ерткен ерлігі жөнінде жан-жақты баяндалады. Мақалада автор өз ойын тұжырымдай отырып, қытай билеушілерінің қысымынан қоныс аударуға мәжбүр болған қазақтардың көш жолындағы көрген азабы мен тарихи оқиғалардың себептерін көрсетеді.

Сондай ақ ғалым Н. Мұхаметханұлы да өз еңбегінде Тарбағатай, Іле және Қашқар аймағындағы қазақтардың жерлерімен қытай билігі қоластына өтуі, сол биліктің солақай саясаты қазақтарды босқынға ұшыратқандығы жөнінде де айтып өтеді [13]. Еңбекте автор Қытай елінен алынған мұрағат құжаттарын кеңінен пайдалана отырып, босқын болған қазақтың тарихи тағдырын құнды қытай деректерімен дәлелдеп жазады.

Қытай территориясындағы Іле, Тарбағатай округтары мен Барлық, Текес, Сүмбе, т.б. аумақтарындағы қазақтардың жайылымдарына қатысты қытайлар үнемі қысым көрсетіп отырғандығын, белгілі ғалым К.Ш. Хафизова өз еңбегінде көрсете отырып, бұл жағдай қазақтардың өз қонысынан ығысуына әкелді дейді [14. С.157]. Ал, қазақтардың ендігі бір бөлігінің қытай жеріне ішкерілей ену себептерін К.Л. Сыроежкиннің еңбектерінен көруге болады [15]. Кеңес өкіметі мен қытай елінің солақай саясаты зардабынан қазақтардың жайлы жер іздеп, қонысын өзгертуге мәжбүр болғандығы баяндалады.

Соңғы кезеңде Жәди Шәкенұлының «Қаралы көш» атты тарихи-көркем романы жарық көрді. Онда 1952-1954 жж. қазақтың Түркияға ауған сапарын баян қылады. Онда халықтың Алтайдан анадолыға дейін босқан қанды тарихы яғни бүгінгі Европа қазақтарын қалыптастыруға себепкер болған 1930-1940 жж. аралығындағы Шың-шысайлық қырғын салдарынан Гималай асып, Такламаканды кесіп өтіп Алтайдан Анадолыға дейін босқын болған халықтың тарихы тарихи-көркем тілмен баяндалады [16].

Түркиядағы қазақтардың тарихи отанынан қоныс аудару себептері зерттеуде алынған материалдарға қарағанда, олардың негізгі бөлігі ХІХ ғ.ІІ жартысы мен ХХ ғ. бас кезеңіндегі орыс отаршыларының Қазақстан жерін басып алуы, жайылым жерлерден айырылған қазақтардың бір тобының Қытайға ішкерілей енуі, осы кезеңдердегі орыс-қытай шекарасының бөлінуі, ұлт-азаттық көтерілістер. Сонымен бірге Кеңес өкіметі кезеңіндегі қызыл террорлық саясат, Сталиннің қолшоқпары болған Ф.Голощекиннің зұлматтарынан туындаған кампеске (тәркілеу), ауылшаруашылығын күштеп ұжымдастыру, күштеп отырықшыландыру, 1931-1932 жылғы қолдан жасалған аштық секілді аласапыран кезеңдерде көршілес елдерге Қытай, Монғолия, Ауғанстан, Иран, т.б. жерлерге ауа көшіп, кейін келе сол елдердің озбыр саясатына төзе алмай жайлы жер іздеп, басқа да аумақтарға қарай ығысқаны әсіресе олардың бір бөлігінің Қытайдан босып Тибет, Гималай асып Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға қоныстанғаны негізделді. Зерттеуден шығатын қорытынды аталған елдердегі қазақтардың сол елдерде тұрақты мекен етуі ХХ ғасырдың 40-50 жылдары екендігі айқындалды.

Түркиядағы қазақ диаспорасының этномәдени мұраларын зерттеу барысында олардың қолөнер бұйымдарына байланысты көптеген материалдар жинақталды. Олардың негізгі бөлігі сол жергілікті ортаның ықпалына әбден енген. Оның бір көрінісі «арқа жастығын» жиі пайдалануы, сол сияқты тағамдары мен отбасылық қарым қатынастарында да айқын байқалатындығы зерделенді. Стамбулдағы қазақ қоғамында өздерінің мәдени

мұрасын жоғалтпау мақсатында ертеректе киген киім түрлерін орталыққа тапсырған. Мұның бәрі болашақ ұрпағының мәдени мұраларын насихаттау, ұрпағының оны жадынан тастамауын қалағандықтан еді. Әйтсе де, бұл киім үлгілері бүгінде шіріп бітудің алдында тұр.

ҚР БҒМ жариялаған 2012-2014 жж. гранттық іргелі зерттеу бағдарламасы бойынша 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында 2012 ж. Түркияға ұйымдастырылған іссапардан, Алматы облысы Қарасай ауданындағы оралман қазақтардан және осы тақырып бойынша дайындалған 77 беттік есеп материалдары зерделеленіп, негізге алынды [17]. Түркиядағы қазақтардан, бірнеше рет Алматы облысы Қарасай ауданы мен Оңтүстік Қазақстан облысы Сарыағаш ауданындағы, Түркістан қаласындағы оралмандардың арасына барып сауалнама жүргізілді. Алынған мағлұматтар негізінде Түркиядағы қазақтардың елден ауа көшу себептері, көші-қон тарихы, бағдары этномәдени мұраларының сақталуы мен өзгерісі, ерекшеліктері айқындалды. Сондай ақ қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-мәдени сұраныстары мен қажеттіліктері, төл ортаға бейімделудегі мәселелері де қарастырылды.

I ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

1.1 Қазақтардың Түркияға дейінгі көші-қон тарихы

Түркиядағы қазақтар негізінен Стамбулдың Гюнешли ауданындағы Қазақкентте, Зейтинбурнда, Кучук, Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепе аумақтарында мекендейді. Түрік елінде тұратын қазақтар саны туралы мәліметтер де әралуан. Олардың саны 25 000-нан 10000 - ға дейінгі аралықта айтылады. Түркиядағы қазақтардың қазіргі кезеңдегі нақты санын көрсете қою қиын. Себебі бұл елде халықтардың саны ұлтына қарай емес, азаматтық есебі бойынша саналады. Сондықтан да қазақтардың бұл мемлекеттегі ресми санын біле алмаймыз. Сондай ақ, Түркиядан Қазақстанға көшіп келген бүгінде Қарасай ауданының тұрғыны отандасымыз Мұхаммедияр Қаратамыр Түркияға барған қазақтардың кейбір тобы алғашқыда ұлтын қазақ деп көрсетпей, татар не түрік деп жаздырғандардың да болғандығы жөнінде айтқан (I). Мұндай жағдайлар қазақтың бүгіндегі нақты санын толық көрсете алмаса, бір жағынан төлқұжаттағы ұлтының өзгертіліп көрсетілуі қазіргі кезеңде тарихи Отанға оралуына кедергі тигізді. Жоғарыда келтірілген сандық мәліметтер қазақтардың өздері жүргізген есеп негізінде берілген. Біздің ел арасынан алған мәліметіміз бойынша қазіргі кезеңде олардың саны 10000 қазаққа жетпейді. Олардың алғашқы көрсеткіштен азаю себебі бір бөлігінің бүгінде тарихи отанына оралып, өз тіршіліктерін жасауында деп білеміз.

Жалпы алғанда сырттағы қазақтардың негізгі бөлігі кезінде елімізде орын алған тарихи саяси оқиғалармен байланысты қоныс аударғаны белгілі. Ол сонау жоңғар шапқыншылығынан бастап орыс патшасының Орталық Азияны отарлауы, 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістер, 1917-1920 жылдар аралығындағы Кеңес одағының орнауы, азамат соғысы, ақтар мен қызылдардың қырқысы, Кеңес өкіметі кезеңіндегі қызыл террорлық саясат, 1925 жылдардан басталған Сталиннің қолшоқпары болған Ф. Голощекиннің зұлматтарынан туындаған кампеске (тәркілеу), Алаш қозғалысы жетекшілерін жаппай қудалау, тұтқындау, жер аудару және ауылшаруашылығын зорлап ұйымдастыру, күштеп отырықшыландыру, ұжымдастыру, 1931-1932 жылдардағы қолдан жасалған аштық секілді аласапыран кезеңдерде қазіргі Қазақстан жеріндегі көптеген қазақ ауылдары алдымен көршілес елдерге Орта Азияға, Қытай, Монғолия, Ауғанстан, Иран, Индия, т.б. жерлерге ауа көшсе, кейін келе сол елдердің озбыр саясатына төзе алмай жайлы жер іздеп, басқа да аумақтарға қарай ығысты. Міне, солардың бірі Түркиядағы қазақтар.

Түркия қазақтарының негізгі бөлігінің ата-бабалары XIX ғасырда Шығыс Қазақстан аумағы мен Қытайдың қол астындағы Шығыс Түркістан аймағында өмір сүрген. Түркиядағы қазақтар осы аумаққа қоныстанға дейін талай тарихтың зобалаңын басынан өткізіп, аман қалғаны діні, тілі бөлек жат жерде құрып кетпеудің амалын іздеп, мұсылман, түбі бір туысқан халықпыз

деп, осы Түркияға келіп тоқтаған. Сондықтан да біз Түркия қазақтарын жазбас бұрын олардың қазіргі қонысына дейінгі тарихын да назардан тыс жібере алмаймыз.

Түркиядағы қазақтың үлкен бір бөлегін Қытайдан Тибетке, одан Индия, Пәкістанға ауған қазақтар құрайды. Қазақтың бір бөлігінің ежелден мекен еткен жерінің бірі Шығыс Түркістан аумағы болды. Олар бір кездері ата қоныста мекендеп, орыс-қытай шекарасын межелеу барысында қытайдағы қазақ ирредентін қалыптастырды деуге болады. Бұл жөнінде Г.М. Мендикулова: «Қытайдағы қазақ ирредентінің қалыптасуына Цинь өкіметінің 1757 ж. жоңғар хандығын жоюы, олардан азат етілген қазақтың Ұлы және Орта жүз руларының көші-қон жайлауын жоңғарлардыкі деп, Қытайдағы Цинь өкіметі иелігіне беруі ықпал етті» - деп көрсетеді [9, С. 62]. Ақиқатында, жоңғар хандығы басып алған Орталық Азия халықтарының жерлерін Цинь мемлекеті өз қарамағына қосып алады. Қазақтар өздерінің ертеден иелік еткен жерлерін қайтаруға да бірнеше рет әрекет еткенмен, ол нәтижесіз қалады. Ал, басып алған иеліктерді Қытайға қосып алуы Цинь өкіметінің Орталық Азиядағы әскери-саяси ықпалын күшейте түседі. Олар енді осы аумақтағы сыртқы саясатында «бөліп алда, билей бер» бағытын жүргізді. Соның дәлелі қазақтарға қарсы басқыншылығын ашық көрсете отырып, 1762 жылы қазіргі Іле округінде өздерінің әскери басқармасының Бас штабының филиалын орналастырды. Қытай-қазақ тарихының маманы, ғалым Н. Мұхаметханұлының айтуынша осы жылдары Үрімшеде қытай губернаторының ставкісі құрылып, оның билігі құрамына Тарбағатай, Іле және Қашқар аймағы жерлерімен бірге халықтар да енеді [13, 40 б.]. Міне, бұл жағдай да қытайдың билік құрсауындағы қазақтардың санын толықтыра түсті. Қытайлар қазақтарды өз мекені Іле өзені бойы жерлерінен, Алакөл, Тарбағатай және Ертістің жоғары бөлігінен де қуу саясатын жүргізеді. Бұл кезеңдер қазақ пен қытай арасының шиеленіскен кезеңдері деуге де болады. Бірақ қазақтардың қытайларға қарсы бірнеше шапқыншылығынан кейін, 1767 жылдары Монғол Алтайы және Іле өлкесіндегі кейбір жерлерін қайтарып алады. Қазақтардың орта жүз руының бір бөлегі Іле өзені бойына қоныс аударып, қытай императорының билігін мойындайды [9, С. 68-69]. Ал, ендігі бір тобы орта жүздің найман рулары, каракерей және төртуыл тармақтарынан тараған кейбір рулар, уақ тайпасының ішінара тайпалары және он екі абақ керей рулары Іле өлкесіне ішкерілей ене берді. XIX ғасырдың соңында Алтай мен Тарбағатай өңіріне қазақтар көптеп қоныстана бастады. Бұл жерлер де қазақтардың жайылымына тарлық етіп басқа аумақтарға да қоныс аудара бастады. Осы жөнінде Жәди Шәкенұлы: «Алтай, Тарбағатайдағы бір бөлім қазақтар Баркөл, Шонжы, Жемсары, Фуқан, Санжы, Құтыби, Шиху, Сауан жерлеріне барып қоныстанады», - деп жазады [16]. Яғни бұл деректер қазақтардың қазіргі қытай жері аумағында ертеден мекен еткенін көрсетеді. Сонымен қатар қазақтар басқа да зұлматтар зардабынан ауа көшу арқылы тарихи Отанынан алшақтай берді. Осы жөнінде ғалым Н. Мұхаметханұлы: «XIX ғ. соңында Алтай аймағындағы бір бөлім

тайпалардың (Тарбағатайдағы кейбір рулар да бар) Алтайдан Қобдаға және Шыңжаңның шығысына дейін қоныс аударып барды. Тіпті, одан әрі Гансу, Тибет өлкесіне дейін босып баруының өзіндік қоғамдық себептері болды. ... ол аймақтардағы қоғамның қатігездігі Алтай мен Тарбағатайдағы қазақтардың біраз бөлігінің қоныс аударып, босып кетулеріне мұрындық болды», - деп жазады [13, 174 б.]. Міне осы босыған қазақтардың ішінде қазіргі Түркиядағы қазақтардың да ата-бабалары бар. Дегенмен де қазақтар ХІХ ғасырдың бірінші жартысында да аталған аумақтарда өзінің көші-қонын жалғастыра береді.

ХІХ ғ. екінші жартысы патшалық Ресейдің Орталық Азияда иеліктерін бекітуге жанталаса кіріскен кезеңі болатын. Сондықтан Ресей Қытаймен Орталық Азияда мемлекетаралық шекараны айқындау қажеттігін түсінді. Қытай мен Ресейдің Орталық Азиядағы шекарасы Шығыс Түркістанның батыс бөлігінде 2 қараша 1860 жылғы Пекин келіссөзі және 1864 жылы Шәуешекте бекітілген хаттамада нақтыланды. Шәуешек хаттамасында былай делінген болатын: «... где помянутые народы жили до сего дня, там по прежнему должны оставаться и спокойно жить на прежних местах, пользуясь предоставленными средствами жизни, и к какому государству, вместе с землею, отходят и самые люди, и тем государством управляются. И если после сего кто-либо из них с прежнего места жительства перейдет в другую сторону, то таковых возвращать назад и тем прекратить замешательство и неопределенность на границе» [18, С.48]. Бізге белгілі болғандай екі мемлекеттің шекараны межелеуге байланысты 1864 -1881 жж. «Шәуешек» және «Петербор» келісімдерінен кейін олар Шығыс Түркістанда яғни Қытай қарауында қалып қояды. Сол көштің басы-қасында болған Хасен Оралтай өзінің еңбегінде: «1860 жылы Пекинде басталып, 1864 жылы Шәуешек қаласында келісілген, 1881 жылы Петербурда жалғасын тапқан, тарихи әдебиеттерде «Шәуешек Келісімі деп аталатын, орыс-қытай бөлісуінен бері «Шыңжаң-Xinjiang» «Жаңа өлке» деп аталып келе жатқан өңірдің тұрғынымыз» - деп Қытай территориясында қалғандығын айтады [4, 12б.]. Иә, ақиқатында, Қытай өкіметі 1860-1880 жж. аралығында өзіне қосып алған қазақ жерлерін Ресей өкіметі қайтаруды талап етуі мүмкін деген қауіппен солтүстік батыста жаңа «Синьцзян провинциясын» құрады. Орыс-қытай келісімі қазақтардың ертеден келе жатқан көші-қон бағытының бұзылуына әкеледі. Осыған байланысты 1878 жылы 9 мыңнан аса қазақтар Ресей иелігін тастап, Қытайға көшеді [9 С.111]. 1879 жылғы Ливадий келісімі Іле өлкесін Қытайға қайтарды. Бірақ бұл келісім бойынша Іле аумағында мекендеген халықтар Ресейдің иелігіне өту керек болатын. Бірақ бұл шешім қытай өкіметін қанағаттандыра қоймады. Сондықтан 1881 жылы 12 ақпанда орыс-қытай келісіміне қол қойылып, халық қай елдің иелігінде қалуын өзі шешетін болды. Іле өлкесінің Қытай иелігінде қалуы ұлы жүздің суан, албан, қызай руларының бұрынғы көші-қонынан айырды. Бұл келісімнің нәтижесінде қазақтар Қытай территориясындағы Іле, Тарбағатай округтары мен Барлық, Текес, Сүмбе

және Боратал аумақтарындағы өздерінің бұрынғы жайылымдарын 1892 жылға дейін пайдалануға мүмкіндік алды, бірақ оларға қытайлар үнемі қысым көрсетіп отырғандығын, белгілі ғалым К.Ш. Хафизова өз еңбегінде жазады [14, С.157]. Жалпы алғанда қазақтар екі оттың ортасында қалды десе де болады. Қытай өкіметі қоластындағы да, Ресей патшалығы иелігіндегі де қазақтар ертеден келе жатқан ата қонысы мен көші қон бағытынан айырылып жаңа жер іздеуге мәжбүр болды. Қытайдың озбыр саясатының қысымынан азап шегіп, еліне азаттық іздеп, халқының қамын ойлаған Бөке батыр жаңа жер іздеп алғашқы көшті бастайды. Бұл көш қытайдың Цин патшалығының тарихында ерекше орын алады. Оның батырлығы, ерлігі, зерделілігі жөнінде Х. Алтай, Х. Оралтай, Ә. Қара, т.б. көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде жан-жақты баяндайды.

Қазақтардың сыртқа ауған алғашқы көшінің бірін Бөке Жырғалаңұлы 1889 жылдың көктемінде Өр Алтайдың Шіңгіл өзені бойынан 1500-дей үй Бөкенің бастауымен Үрімжінің Қаратау деген жеріне бастап барады. Ал, 1898 жылдың күзінде Шақылық арқылы Миран тауына көшіп барады. Көшіп-қонған ауылдар, Жетінші мен Ақсу, Үңгірлік тауларын сағалап, ақыры 1899 жылы Гас көліне көшіп барып, ол жерде екі жыл болады. 1901 жылы көштің бір бөлігі кері қайтады да Бөке бастаған 500 үй 1902 жылдың жазында Ақсудан көшіп, 5 құм дегенде Құмкөл, Балғынтау, тауларына келіп паналайды. Ол жерде біраз тұрып, 1903 жылы Тибет асып үш айда Тибеттің Нақша қаласына жетеді. Бөке батыр өзіне қараған елімен Нақша қаласында бірнеше ай тұрады. Алайда, Бөке батыр сырқаттанып, 1903 жылы ойлаған мақсатына жете алмай қайтыс болады [19, 6-7 бб.]. Басшысынан айрылған қорғансыз елді Дихуа әскері шауып, қайтадан кері көшіреді. Сөйтіп, ел еркіндігін аңсаған халық батыры Бөкенің денесі – Тибетте, басы – Алтайда жатыр, - деп жазады Хасан Оралтай [4, 7 б.]. Міне, бұл көш қазақтардың Тибетке кейінірек тағы да көш бастауына ықпал етті.

Ресей патшасының Орталық Азияны жаулап алуы, қазақтарды ертеден жайылым етіп отырған кең байтақ жерлерінен айырды. Қоныс аудару басқармасының артық жерлерді қазақтардан күштеп тартып алуы да олардың жаппай Қытайға ауа көшуіне әкелді. Қазақтардың басым бөлігі Іле және Синьцзяндағы Алтай кеңістігіне келді. 1911 жылы Қытайдағы қазақтардың саны 224900 адамға жетті [20]. Бұл кезеңде қазақтардың бір бөлегі Қытай иелігін мойындаса, бір бөлегі Ресей билігінде қалады.

1911 жылға дейін Шығыс Түркістанда Қытайдың Мәнжу үкіметі (Цинь династиясы) саяси билік жүргізген болатын. Бірақ осы жылы Пекиндегі Суньятценнің буржуазиялық-демократиялық төңкерісінен кейін, ол республика өзінің өмір сүруін тоқтатты. Бұл жағдай кейбір топтардың Шығыс Түркістанды Орталықтан бөліп алу мақсатына жеткізді. Нәтижеде Іле аймағында дербес өкімет құрылды. 1912 жылы Яң Зыңшын Шыңжаң губернаторы болып тағайындалады. Бірақ ол жергілікті мұсылман халықтары үшін алым-салықтың, небір қанаудың азабын көрсетеді. Мәселен, осы жөнінде мына бір деректер: «1919 жылғы Алтайда орын алған әскери

дүрбелеңді пайдаланып, Алтайды да аймақ етіп құрып, оны Шыңжаң губернаторының басқаруына берді. Сонымен Яң Зыңшын бүкіл Шыңжаңды өзінің біртұтас басқаруына қаратып, қазақтардан алынатын салықтың мөлшерін белгілеп заңдастырды. Сонымен ол халықтың өлген-тірілгеніне қарамай, зорлықпен салық жинатып, Шыңжаңның қаржы кірісін еселеп көбейтті. Мысалы 1911 жылы Шыңжаңның бүкіл өлке бойынша жалпы кірісі 1 миллион 160 мың сәрі ақ күміс болса, 1916 жылғы кірісі 3 миллион 370 мың ақ күміске жеткен», - деп көрсетеді [13, 202 б.]. Осындай ауыр жағдайға қарсы қазақтар да басқа да халықтармен бірге қанаушыларға қарсы бас көтеріп отырды. Соның бірі Құмылдағы орталықтанған езгіге қарсы күрес. Бірақ олардың барлығы аяусыз басып-жаншылып отырды. Осы кезеңде қазақтардың тұрмыс-жағдайы нашарлап, үкімет пен жекелеген байларға қарызданды. Бұл жағдайлар да қазақтардың басқа да жерлерге ішкерілей енуіне ықпал етті. Осыған байланысты өлкені тұтас қамтыған жалпыхалықтық бұл көтерілістерді Ресей де барынша пайдаланып қалуға тырысып бақты.

Қазақтардың Қытайға жаппай қоныс аударуының тағы бір себебі, 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістің зардабы болатын. Осыған байланысты бір ғана Семипалатинск облысынан 1916 жылы, шілдеде 10 қазақ болыстығы Қытай иелігіне шешім қабылдаса, осы облыстың әскери губернаторы А.И. Алексеевтің мәліметі бойынша Қытайға 150 мыңнан аса қазақ көшкендігі жөнінде айтылады [10, С.122.] Орыстардың жазалауынан қорыққан қазақтар қытай иелігіне қарай ығыса берді, сөйтіп Синьцзянның шекаралас аудандары солтүстікте Тайван, батыста Іле, оңтүстікте Қашқар мен Ақсу қазақ босқындарының орталығына айналды. Осы кезеңдерде К.Л Сыроежкиннің мәліметі бойынша Алтай округінде 100 мың, Тарбағатайда 60-70 мың және Іле округінде 100 мыңнан аса қазақ есептелді [15, С.7.]

Қазақтардың осы кезеңдегі ахуалы жөнінде Түркиядағы Мимар Синан университетінің тарихшы ғалымы, қазақ диаспорасының өкілі Абдулуқап Қара «Алтайдан Анадолыға дейін азап кешу» деген мақаласында: «Советтер Одағы мен Қытай империясы сияқты екі алып арасында сыналған, әлеуметтік жағдайда мәдениеті сыртқы әлемнен оңашаланып қалған Шығыс Түркістандағы ұйғыр, қазақ сияқты аз ұлттардың жан саны миллиардқа жеткен. Бірақ, олардың соғыс күші қаһарлы қытаймен алысып, оны алып ұруы тіпті де мүмкін емес еді. Сондықтан олардың алдында екі жол жатты. Туған жерден табан аудармау немесе шет елге шығып кету. Отанда қалса, не жағаласып жүріп жан тапсырады немесе Қытай әкімшілігінің зорлық зомбылығына мойынсұнып, құлдыққа мүлде көнеді», - деп жазған болатын [21].

Қазақтардың шет жерлерге ауа көшуі Кеңес өкіметі кезеңінде жалғасқаны белгілі. 1917-1920 жылдар аралығындағы Кеңестер одағының орнауы мен Азамат соғысының орын алуына байланысты ақтар мен қызылдардың қырқысы, 1925 жылдардан басталған Ф.Голощекиннің зұлматтарынан туындаған кампеске (тәркілеу), Алаш қозғалысы

жетекшілерін жаппай қудалау, тұтқындау, жер аудару және ауылшаруашылығын зорлап ұйымдастыру, күштеп отырықшыландыру, 1931-1932 жылғы қолдан жасалған аштық секілді аласапыран кезеңдерде қазіргі Қазақстан жеріндегі көптеген қазақ ауылдары Шынжаңға қашып барды. Бірақ мұнда да қытай өкіметі мұсылман халықтарды қорлап, мал жайылымынан айырып, зорлықтың небір түрін көрсетті. Қытай билігінің саясатына қарсы қазақ, ұйғыр халықтарының күресі бізге тарихтан белгілі. Сол биліктің өкілі Яң-Зың-Шин 1928 жылы орыстардың қастандығымен атып өлтіріледі. Бірақ оның орнына Жың-Шорын өзін-өзі өлке әміршісі етіп жариялайды. Бұл да қара халықтың қамын ойлай қойған жоқ. Оның кезінде керісінше, Шығыс Түркістанда зорлық зомбылықтың, зұлымдықтың барынша күшейген кезеңі болды деуге болады. Бұл жөнінде Абдулуақап Қара: «...Орталық үкімет 1931 жылы қытай босқындарын Құмыл аймағына әкеп қоныстандыруға әмір түсірді. Жергілікті халықтың жер-суын соларға үлестіріп берді. Жұрт наразылығы қайта күшейді. Құмыл аймағы уәлиінің орынбасары Қожанияз бастаған ұйғыр мен қазақ Әліп, Зәйіп бастаған тәйшілер ашумен қытай өкіметіне қарсы көтеріледі, тұтқиылдан бастаған тегеурінді соққыға төтеп бере алмаған қытай әскерлері Құмылдан қашып шығуға мәжбүр болды» - деп жазады [21]. Дегенмен де Ресей патшалығының күшіне сүйенген қытай өкіметі мұндай көтерілістерді тез арада басып-жаншып отырды. Осы бір қиын-қыстау күндер туралы халық арасында небір зарлы өлеңдер шықты. Соның бірі осы кезеңдегі оқиғаның куәсі болған Қайнаш Гайратуллахтың (1918 жылы туылған) «Баркөл оқиғасы» өлеңінен үзінді келтіре кетейік (*өлең латын әріптерімен берілген*):

Адамға қуат кірер денсаулықтан
Түркістанда зауал коммунист пәле жапқан
Құдайым залым қылған коммунисті
Ниетімізге берген бе бұл зұлымдықты.
Баркөл Құмылда мекендеген қалың қазақ
Бір күні өңшең жақсы
Бұл ара қоныс болмайды деп ақылдасқан
Екінші ретте бұлар ауған
Коммунист Орыс-Чиндер кек қайнасқан
Күнәсіз көп халықты тұтқындаған
Шыдамай бұл қорлыққа қазақ халқы
Коммунистке қарсылық соғыс ашқан
Екінші рет көшіпті Баркөл халқы
Қазақтың жойылды ғой салтанаты
Баркөлде қазақ халқы ақылдасқан
Бірінің бірі сөзі мақұлдасқан
Орыс-Чин коммунистке қарсы шығып
Құралсыз сойылменен соғыс ашқан
Натисада коммунистен жеңіс тапқан
Батыс орманына еркіндікке бұлар қашқан

Коммунистің үзілмейді қастандығы
Елісхан Сабырбай Залың бастықтары

Батысқа жолға шықты қалың қазақ,- деп сол кезеңдегі қазақтардың ауыр да азапты күндерін сипаттайды [22]. Екі мемлекеттің қыспағынан қазақтар босқын болып, әр тарапқа қарай көш жолын салады. Сол босқын болған қазақтардың бір тобы қазіргі Түркиядағы бауырластарымыз негізінен Керей, Найман, азырақ ұлы және кіші жүз рулары өкілдерінен тұрады. Алтай, Тарбағатай, Іле аумағында өмір сүрген орта жүз өкілдері жоңғар шапқыншылығы кезеңінде қоныс аударса, ұлы және кіші жүз өкілдері 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс пен кеңес дәуіріндегі ұжымдастыру, ашаршылық, т.с.с. солақай саясаттың зардабынан ығысқандар. Жалпы, қазақтар қытай өкіметі мен орыс патшалығының зорлық зомбылығын қатар көрді. Осындай кертартпа саясат салдарынан олар басқа сырт аймақтарға қарай елінің, жұртының тыныштығын тілеп қоныс аударуға мәжбүр болды.

1.2 Қазақтардың ХХ ғ. 30-40 ғғ. көші-қоны

Қазақтың жат жердегі азабы 1930 жылдары да тоқтаған жоқ. Осы кезеңде Шығыс Түркістанда 800 мың қазақ болғандығы жөнінде Годфри Лиас өз еңбегінде көрсетеді [8, p.9.] 1931 жылдары аз санды халықтар қытай өкіметінің озбыр саясатына қарсы ұлт-азаттық көтеріліске шықты. Сол көтеріліске қазақтарда белсене қатысады. Осы көтерілістер жөнінде Х. Алтай өз еңбегінде жан-жақты сипаттап былай деп жазады: «Қожанияз бен Әйембет басшылық еткен көтеріліске кейіннен Нұрғали, Құсайын және Әліптің үлкен баласы Елісхан мен Мажың Иың атты дүнген де қатысады. Көтеріліс халықтық сипат алады. Сол тұста аз ұлттардан (қазақ, қырғыз, ұйғыр т.б.) алпыс- жетпіс мыңдай адамды қырғынға ұшыратады» [3, 14б.]. Осы жантүршігерлік айқасты көзімен көрген Таңжарық ақын:

Бәрі қан Үрімжінің айналасы,
Ескі там ұңғыл-шұңғыл сай-саласы.

Ішегін иттер тартып өлген жанның,
Домалап, қарға шоқып жатыр басы.

Келгендер Үрімжінің қаласына.

Көзің сал, қалтарыс сай-саласына.

Ұмытпа, өле-өлгенше осыны,-деп

Тапсырып кет балаңның баласына - деп жырлайды [23, 147 б.].

Қытай өкіметінің иелігінде қалған Іле, Тарбағатай, Үрімші аймақтарындағы қазақтар қытайлардың езгісіне шыдай алмай оларға қарсы жиі-жиі көтеріліске шығып отырды. Сондай көтерілістердің бірінде Құмыл, Баркөл, Нору, Шонжы, Санжы, Алтай, Қашқар, Ақсу, Қарашөр Жаркент және Хотан аймақтары көтерілісшілердің қарамағына өтеді. Бірақ олардың арасында ұйымдастырушы ұйым болмады. Тек Қарашөртегі Сәбит Дамолла ғана ұлттық аймақтардан біртұтас «Шығыс Түркістан Ислам Республикасын» құруды жоспарлаған болатын. Сонымен, бүкіл өлкені қозғалыс қамтыған Шығыс Түркістанда Шың-Шорын билігі құлдырай

берді. Елді басқару жоспары жүзеге аспағаннан кейін Шың-Шорын орнынан кетіп, 1933 жылдың 14 мамырында армия қолбасшысы Шың-Ши-Сай үкімет басына келді [21]. Ол әрине жергілікті халықтың жағдайын жақсартуға бағытталған реформа жасағанмен, аз санды мұсылман халықтарын бір-біріне айдап салып отырды. Осы жылғы үлкен жұт, әрі жаугершіліктің салдарынан Алтай, Шіңгілдің халқы ауыр зардап шегеді. Сондықтан көптеген қазақ ауылдары Тарбағатай, Алтайды тастап Құмыл аймағы, Баркөл ауданына қоныс аударады. Сөйтіп қытай иелігіндегі қазақтар саны бұрынғыдан да көбейе түседі. Олар қазақтың тұтасқан ортасынан, қаруланған тобынан қорқып, олардың арасын ыдыратуға күш салады. Бұл жөнінде ғалым Г.М. Мендикулова өз еңбегінде деректерді келтіре отырып: «Үрімші провинциялық өкіметі орталық аймақтардан қытай шаруаларын көшіру арқылы қазақтың жайылым жерлерін тартып алу, оны қытай шаруаларына беру, сондай ақ, аумақтағы ұлттық құрамды теңестіре отырып, елдегі саяси жағдайды тұрақтандыруды мақсат етті» - деп жазды [10, С.115.]. Сондай-ақ, аз санды халықтар арасындағы алауыздықты да өз мақсатына орынды пайдалана білді. Қытай өкіметінің бұл зорлығына қарсы Синьцзяндағы барлық мұсылман халықтары қарсы шығып, қантөгіс соғысқа ұласты. Бұған Елісхан батыр, Құсайын тәйжі, Зәйіп тәйжі, т.б. қатысты. Соңына түскен жаудан халқын аман алып қалу мақсатында Елісхан батыр 1934 жылы Адубай, Тұңғышбай, Тайшы, Сейітхан бастаған 500-дей адамды Гансу-Шыңхайға көшіреді. Мұнан кейін 600 отбасын Шың-Шынша шекарасынан алып кетіп, 1935 жылы Гансудың Тула деген жеріне барып қоныстандырады [3, 14-15 бб.]. Осындай соғыстар мен қақтығыстар елдің тынышын алып, әбден әлсіретеді. Алтайдағы қытай өкіметінің қазақтарға алым-салықты көбейтуі, жиі-жиі соқтығысы салдарынан 1935, 1936, 1937 жылдары Көктоғайдағы Сұлтаншәріп тәйжі ителі руынан мың үйді бастап Гансу өлкесінің Дүнхуаң ауданына көшіп барды. Ал, Елісхан 400 адамды бастап Чиңхайдың Кіреку қонысына көшіп барады [19, 12 б.].

Шың-Ши-Сай бастаған қытай өкіметі ұйғыр Қожанияз бен дүнған Га-Сылық арасындағы араздықты пайдаланып, мұсылман жасақтарын Га-Сылық әскерлерінің соңына салып қояды. Оны бірыңғай еткен соң ұлттық құрамаларды ыдыратуды мақсат етті. Шың-Ши-Сайдың саясаты жөнінде Абдулуақап Қара былай дейді: «...адамдарды рухани «сілкіндіріп», жиналыстар ашуына ерік береді. Мектептер ашып, ұлт тілдерінде сабақ та бергізеді. Халықты осындай шаралармен алдарқата отырып, бір жағынан Құмыл, Баркөлден Мажан, Шақия, Елісхан, Зәйіп Тәйжі сияқты ел басыларын ұстап әкетіп жатты. Алданған халық сұмдық саясатты аңғарып қалып атқа қайта қона бастап еді, тұтқындарды түрмеден шығарып, тағы бір сайқалдыққа басты» - деп жазды Абдулуақап Қара [21]. Қытай үкімет әскерлері 1936 жылы көкек айында Құмылдағы қазақтарға қарсы шабуыл жасайды. Бірақ Елісхан мен Қомақан басқарған қазақ қолы бұл шабуылға Тасбұлақта тойтарыс береді. Бірақ қытай өкіметі барлық күшін жинап

көтерілісшілерге қарсы соққы береді. Олардың күшінен сескенген Елісхан Тәйші Құмылға кері қайтпай, Гансуге көшеді. Бұл кезең қазақтардың енді қытай елінен басқа аумақтарға қарай ығысуына әкелді.

Елісхан елі Гансуге өтіп кеткен соң қытайлар қазақтарға қысымды күшейте түседі. Соның салдарынан Зәйіп тәйжі де Гансудегі Елісханның жай-күйін білмесе де ауылды апаттан құтқару үшін елін жиып Баркөлден көшіп кетеді. Бұл жөнінде Әбділуақап Қара: «..бес мың адамдық бұл көш 1936 жылдың тамыз айында жолға шығып, қыркүйекте Гансудің Уркин-Ирка қаласына қоныстанған Елісхан еліне келіп қосылды» - деп көрсетеді [21]. Ал, Халифа Алтай өз еңбегінде: «Осы жолғы үшінші көштің басшысы Зайып болады. ...Зайып пен Қасым бастаған Баркөлдегі мың түтін ыңшыңсыз бір ақ күнде 1936 жылы шекарадан өтіп, Гансуда отырған Елісханға барып қосылады», - деп жазады [19,16 б.] Сонда мың түтін болса әр отбасында 5 адам деп есептегенде 5000 қазақ көш аударған екен.

XX ғасырдың 30 жылдарындағы қытай өкіметінің қазақтарға көрсеткен зорлық-зомбылығынан жерін тастап көшкен қазақтардың көші жөнінде Г.М. Мендикулова былай дейді: «1936 ж. Баркөл аймағынан Газкөлге 18 мың қазақ көш бастайды. Оның ішінде Құсайын тәйжі, Кабен Өзтүрк (Мұстафа Өзтүрктің әкесі) Баркөлден Газкөлге дейін жетіп, Цинхай шекарасында және Шығыс Түркістанда 300 отбасымен 1951 ж. дейін қалады. Сұлтаншәріп тәйжі 1937 ж. Баркөлден Цинхайге 200 отбасымен көшуге мәжбүр болады», - деп көрсетеді [10, С.167].

Осы кезеңнің сұрапыл жылдарын Дәлелхан Жаналтайда өз еңбегінде былай деп жазады: «Қытай өкіметінің қысымынан 1937-1938 жылдары Цинхайға Сұлтаншәріп тәйжі, Елісхан тәйжі, Зәйіп тәйжі, Хамза қожа және Мұқадил Тонжан бастаған 4 мың қазақ көшіп келеді», - деп жазды [5, 36 б.]. Осы қиыншылықтары туралы босқын қазақтардың естеліктерінде көп жазылды. Алтайдан басталған көштің ішінде болған Халифа Алтайда да осы тарихи оқиғалар жөнінде: «1931-1942 жылдары Шығыс Түркістан Шың-шысай режимі мен коммунистік қызыл саясат идеяларының қыспағында үлкен дүрбелең кезеңді бастан кешірді. 1937 жылы Алтай аймағының Шіңгіл ауданындағы он екі ата Абақ керей рулары қысымшылдық салдарынан туған елдерін тастап, оңтүстікке қарай ауады. Бұл ауа көшу жиырма жылдан астам уақытқа созылған еді. Құмыл аймағының Баркөл ауданына дейін келген қазақтың он сегіз мыңы бұл жерден өтіп, Гансу, Шыңқай өлкелеріне кетеді. Босыған қазақтар көш бойында да үлкенді-кішілі шапқыншылықтарға ұшырап отырды. Осы азапты 2 жыл көш жолында олар он сегіз мыңның он үш мыңын жалмап, бес мыңы ғана қалады», - деп жазады [24]. Осы жөнінде Мансұр Тәйжіде өз мәліметінде: «Қытай республикасының алғашқы кезеңдерінде біздің Өр-Алтай, Шыңжаң аумағына келген бастық Шың-ши-сай деген адам аса қаталдығымен көзге түсті. Ол, қазақтың ат жалын тартып мінген ел ағаларын бір – бірден ұстап, қаматып отырды. Осы қиыншылыққа шыдай алмаған. Өр Алтайдың Баркөл, Нұри, Шонжы, Боғда аумағындағы ағайындар жан сауғалап, Гансу өлкесі

менен Шыңхай өлкесіне қарай 15 000 мың жан саны бар 3000 мыңдай ауыл көше отырып 1938 жылы Дүнген мұсылман халқының Мауфан басқармасына қарасты жерге орналасқан. Бірақ халық жерлесе алмағандықтан, барған 18000 адам төртке бөлінуге тура келеді:

1. Елісхан батыр, Зәйіп Тәйжі, Хамза Залым бастаған 700 отбасы 1939 жылы Тибет таулары арқылы Оңтүстік Үндістанға кетті.

2. Сұлтаншәріп Т. Зуқаұлы (Зуха батыр) 350 отбасымен Шыңқай өлкесінде қалып, көштің алды-артын жинап, жетім-жесірлерге пана болды.

3. Хұсайын Тәйжі 100-дей отбасымен Шыңхайдың батысы, Гансудың оңтүстігіндегі кең байтақ жері Гаскөлге жерлесті. Гаскөл - (Шыңжаңның шығыс оңтүстігі) 12 жыл осы жерде тұрған.

4. Адубай, Мұқаділ, Сабырбай, Нұрғали ағаларымыз бастаған көш 1939-1940 жылдары қайтадан ескі қоныс Баркөл, Бисан өңірлеріне тұрақтады», - деп жазды [25, 150-151 бб.].

Осы Гансу көші Алтайлық қазақтарын да дүр сілкінтті. Бұл кезеңде Шың-Ши-Сайдың зомбылығы оларға тіпті қатты батып тұрған еді. Қытайлықтардың енді оларды тыныш қоймайтынын білген ауылдар Баркөлге қарай босыды. Бірақ тыныштық бұл жерде де бұзыла бастайды. Қазақтар тұратын аймақтың коменданты Ма-Лу өлке бастығы Ма-Бу-Фанның айтқанын тыңдамай, қазақтарға қорлық көрсете бастайды. Бұл азапқа шыдай алмаған қазақтар Дошаланда маслихат құрып «Ма-Бу-Фан бізге жақсылық жасай қоймас, сондықтан Гансудан басқа бір тыныш кеңістікке қоныс аудару керек» - деп шешім қабылдайды. Бір ай бойы дайындалып Елісхан бастаған топ 1939 жылдың маусымында жолға шығады. Бірақ босқындардың осылайша еркінсуі қытай өкіметінің ашуын шақырады. Генерал Ма-Бу-Фан полковник Ма-Лу-Шаңды өкіл етіп, Елісханды қайтарып әкелуге жұмсайды. Елісхан тобының тілге көнбейтінін, шайқасудан да тайынбайтынын білген Ма-Лу-Шаң Дошаланда тұрып жатқан қазақтардың бірнеше басшысын ертіп алып, Алтыншоқыда қуып жетеді. Оларға Гансуға қайтыңдар, Уиркин-Иркада тұра беріңдер, мал-мүліктеріңе тиіспейміз, қару-жарақтарыңды да өткізе тұрыңдар, мекен-жайларына барған соң қайтарып береміз» - деген уәде береді. Бұл әрине алдап-арбау арқылы қазақтарды тұзаққа түсіру болатын. Қытай өкіметінің аталас ақсақалдарды жіберіп отырғасын олардың меселін қайтармай, Елісхан Тәйші Уиркин-Иркаға қайта көшуге көнеді. Бірақ сол жаққа қайта бұрылған көшті бірнеше күннен кейін Сайдым ойпатында Ма-Лу-Шаң өзі шабуыл жасап, Елісхан Тәйші, Қайшы батыр, Идрис муфтилерді ұстап кісендеп, басқа тағы да 18 адамға ен тағып, 4 адамның тізімге тіркелуіне бұйрық береді. Ма-Лу-Шаңның қара ниеті қазақтарды қойдай қырып, Сайдымның сары даласына тастап кету еді. Қытай қолбасшысының берген антынан таюы сол өзінің қол астындағы мұсылман әскерлерінің намысына тиеді. Солардың бірі Елісханның ағасы Қожақынға қытайлардың қазақтың бәрін қырып тастайтынын айтып қояды. Қожақын жолдастарын тез жинап, қаруланып алып Ма-Лу-Шаң жендеттеріне түн ортасында, шырт ұйқыда

жатқанда тап беріп, Ма-Лу-Шаңның шатырын бас салып, таптап тастайды да енді бір тобы кісендеулі Елісхан жатқан шатырды жарып, құтқарып алады. Ашуланған азаматтар ешбір қаймықпай Ма-Лу-Шаңды да, оның жендеттерін де қырып тастайды. Елісхан Тэйші мен Идрис муфти аман қалады да Қайшы батыр жағаласып жүріп, шейіт болады. Айқаста жан қиғандар жерленген соң, ел бас аяғын жинап, ол жерден үдере көшеді. Бұл оқиғадан соң қазақтар Гансу төңірегінде тұра алмайтындығын біліп, Тибетке қарай бет түзейді. Қараша айында Тибеттің шекарадағы қаласы Нақшаға келіп жетеді. Елісхан Тэйжі тибеттіктерге өтініш жазып, қоныс сұрайды. Олар бұл жайды Лыхасадағы Далай Лама Орталық үкіметіне хабарлайтынын, соның жауабын күтулері керек екенін айтады [21].

Елісхан ауылдарының Сайдым ойпатындағы бүлігі, Ма-Лу-Шаң әскерімен қайта қақтығысып, қан қаптырған ержүректігі Гансуда қалған басқа қазақтардың жігерін оятып, рух береді. Ма-Бу-Фаң енді олардан кек алмай қоймайтындығын біліп, Елісхан салған жолмен оларда Тибет асуымыз керек деп шешеді. Зэйіп Тэйші осы жағдайды ақылға салып, қапы қалмайық, тез қомданып Алтыншоқыға жетейік те одан әрі Тибет шығып кетейік деп келіседі. Тек Гансудың ішкерісіне Тибет өтіп кеткен Құсайын Тэйші мен Сұлтан Шәріп ауылдарының мұндай тәуекелге бел байлауға мүмкіндігі болмады. 1939 жылы Дошаннан үдере көшкен Зэйіп ауылдары он күннен кейін Сайдым ойпатына келіп түсті. Осы жерде сондарынан қуып жау әскері де жетті. Оған Хамза Залың басқарған жасақ қарсы шабуыл жасап, кері шегіндірді. Қуғынға тосқауыл қоя отырып, осы арада тағы бірнеше күн дамылдап, ес жинап, көліктерін қайта қомдап, Тибетке тура тартты» - деп осы көштің басталуы жөнінде Абдулуақап Қара [21]. Бірақ Тибеттің қатал табиғаты қазақтың өмір сүруіне қолайлы бола қойған жоқ. Осыған байланысты Халифа Алтай осы көш көш жөнінде (өзі де осы көште болған): «1940 жылы күзде Зэйіп ауылы Шыңхайдың Саха деген жерінде отырған. Ал, Елісхан елі Тибет асып кетті. Бізде сонда көшейік деп, Зэйіп бастаған көш Зуна деген жерге келіп қонады. Бұл тибеттік моңғолдардың мекені еді. Көш содан ары қарай Алтыншөгеге келгенде оған Хамза көшіп келіп қосылады. Бұл Елісханнан қалған жұрт, осы жерде көп адам ыстан қаза болыпты. Көш бойында Тибет шекарасына жеткенге дейін тибет пен дүнгендермен шайқасып, мұнда да көп қиыншылықтар көрді», - деп жазды [3, 28-29 бб.] Тибет жерінің табиғаты қазақтарға қырын келді. Әсіресе, ауа жетіспеуі салдарынан адамдардың ауызы уылып, тіс түбінен, ауыз-мұрындарынан қан кетіп қиналды, «Ыс» деп аталатын бұл індет малдардың қырылуына да себеп болды. Тибеттің ауыр табиғатына тап болған қазақтарды қамаған жау тағы да қуып жетті. Көш туп-тура шекарада тұрды Енді не болса да жаумен жағаласудан басқа шара жоқ Сұрапыл соғыс екі күнге созылады. Босқындардың бостандық аңсаған арманы, ынта-жігері, өмір үшін арпалысы ақыры жаудан үстем түсіп, жеңіп шықты. Бірақ бұл айқастың қасіреті қазақтар үшін өте ауыр болды. Жүздеген адам шейіт болып, соғыс алаңында қалды. Жау жорығын тойтарып, қуғыннан құтылған

соң 20 күннен кейін бұл көште Нахшада отырған Елісхан еліне барып қосылды. Нахша әскерләкімдері бұларға да Лыхаса жауабын күтулері керектігін айтты. Жауап күту екі айға созылды. Бірақ Дала Лама жауабы көңілсіз болды. «Босқындар келген жолымен кері қайтсын, әйтпесе, Шың-Жаң шекарасын кенерелеп отырып, Кашмирге өтіп кетсін» - депті [3, 24б.]. Тибеттің қатал табиғатына, Гималайдың шың құздары мен шатқалдарынан жол тауып жүру қиынның қиыны. Ұшы–қиырсыз қарлы адырлардан малға өріс, адамға азық табылмайды, түп-түгел мұз құрсаған әлем. Өлгендерді көме алмайсың. Қара жерді жарты қарыс қазуға күш жетпейді. Жер қазып емес, тас қашап жатқандайсың, - деп келтіреді. Сөйтіп, Тибет жері аумағындағы қазақтар 1940 жылы шілде айында Тибеттің Үндістан шекарасындағы Горга алқабына келді - деп жазады Абдулуақап Қара [21]. Осы жерде айта кету керек, осы кезеңдегі оқиғалар жөніндегі деректерге талдау жүргізгенде жылдарға байланысты сәйкессіздік кездеседі. Мәселен, М.Мендикулова өз еңбегінде: «1940 жылы Тибетке қазақтар екі топ: біріншісі Елісхан бастаған 200 отбасы ішінде Сауытбай, Бек, Ильяс, Хаджи Ыдырыс, екіншісі Сабырбай қоластындағы 300 отбасы, бұл екі топта құрамында Халифа Алтай, Хамза Инан бар, Зәйіп тәйжіге еріп Тибетке келді», - деп жазады [9, С.170.]. Бірақ, ауыр климаттан, көрген қиыншылықтан Зәйіп тәйжі ауруға шалдығып, 1941 жылы қайтыс болады. Енді Елісхан бастаған қазақ тобы Үндістанға қарай көш бұрады.

Елісхан бастаған топтың Үндістан жеріне көшу сапары да қазақтарға ауыр тиді. 1941 жылы Үндістанға жеткен үш мың қазақтың бір жылда бір мыңы ғана қалады. Осы жөнінде Мансұр тәйжі: «Елісхан Зайып, Хамза Залымдар бастаған бірінші көш 1939 жылдың соңы мен 1940 жылдың басында Тибет заңғарынан асып Гималайдан өтіп, 1941 жылы Кашмирге келген. Кашмирден Үндістан, Пәкістанға өткен. Көште 700 отбасы 3500 жан саны болған. Бірақ соның көбі жолда қырылып, Үндістанда ауа-райы жақпай, іш ауруларынан 2500 адам қайтыс болған» - деп мәлімдейді (II).

Осы бір ауыр көш жайында халық арасында батыр деген атқа ие болған Зуқа батырдың келіні, Сауапхан қажының жары, Керейдің Сарбас руынан шыққан, 82 жастағы Сәнияхан әже Алтайдан шығып Баркөлге жетіп, Гансу, Шыңхай өлкелерін басып, Үндістанға жеткені жайында есінде қалғаны бар, естігені, көргені жөнінде біраз мәліметтер берді. Онда былай дейді: «Менің ұлы әкем (атам) Буратай тәйжі Алтайда Керейден шыққан төрт тәйжінің бірі. Сарбас руынан болады. Шіңгілден жер алып, сол жерді мекендеген. Сол атаммыз бен оның үш баласы Қайролла, Қайбар, Зейнолланы Үрімжідегі ұлықтар (олардың бірі Қазақстандағы коммунистік билікті насихаттауға барған Абай Қасымов, қасында Дубан деген бір залым бар – Сәнияхан әженің айтуы бойынша) белгісіз бір жиынға шақырып алып кетті де, қайтып қайтармай қойды. Он жыл қарайладық. Ақыры өлді деген дерегі жеткенде, бәріміз отырып алып дауыс салып, жоқтау айттық.

Алтайдан Шіңгіл жер алған,
Төрт Қолбан деген ел алған.

Сөйтіп те жүрген төрт Қолбан,
Қолынан төтем таралған.
Бәйтеректің бірі еді-ау,
Масаты кілем түрі еді-ау.
Сарбастан шыққан Буратай,
Төрт тәйжінің бірі еді-ау.
Қолына қамшы ілгендей,
Төрт қолбанды білгендей.
Сөйтіп те жүрген төрт Қолбан,
Қолынан төтем жүргендей.
Сәнт Ахуды қыстадық,
Торғыннан тымақ тыстадық.
Буратайдың үшеуі:
Қайролла, Қайбар, Зейнолла
Шақырып Абай ұстады.
Мінгенде атым кер ме еді,
Кекілден аққан тер ме еді.
Буратайдың үш ұлы
Қайролла, Қайбар, Зейнолла
Ұстап ап, Абай мен Дубан бермеді.
Туған бір сүннет, өлім хақ,
Біреуі келсе неткен бақ.
Асыл бір туған үш атам,

Өлген соң болды-ау әруақ,—деп жоқтаған едік деп әңгімелейді Сәнияхан әже, сол кезде 13-14 жастағы бойжеткен (III). Бұлар сол кезеңдегі Елісхан, Зәйіп Тәйжі бастаған көштерден қалып қояды. Себебі, олар Буратай мен оның үш ұлынан хабар күтіп қалып қояды. Бірақ коммунистер ауылдың бүкіл бас көтерерін қырып тастағаннан кейін, алдыңғы кеткен көштің соңынан оларда ереді. Осы жөнінде Сәнияхан әже былай дейді: «Мен Алтайдан көшкенде 20 жаста едім. Тұрмысқа 18 жасымда шықтым. Бізді 3000 мың адам шамасында соңғы көшпен Зуха батыр бастап келді. Ішінде Қарамолда деген көш басшыларының бірі Шақабай Балуан деген кісілер болған. Қарамбатыр деген жерге келгенде Оспан батырды ұстайды. Біз Ошақты деген жерге бекініп, содан қашып отырып Түркөл деген жерді басып өтіп, Құмкөл деген жерге, одан Кашмирге келіп 3 жыл тұрдық. Біздер Кашмирге келгеннен кейін керейдің 12 аталарынан бәрі жиналды. Содан Зуха батыр, біздерге ылайықты жер Меккеге барып тұрсақ деді, содан бәрі бөлінді, біржағы Пәкістанға кетеміз десе, екінші жағы Түркияға кетеміз деді. Баркөл, Қызылқұм, Түркөл деген жерде Дәлелхан, Оспан батырлар жаумен алысып, атысып шабысып көк түтін болып жататын. Зуқа батыр, жаудың қолында қалмаймын өлсем мұсылман жерінде өлемін деп айқайды салып, көшті бастады. Жаулар біліп қойып алды артымыздан атысты бастады. Ол жерден жаудан қорғана отырып, көшімізді қайта тұрғызып алып жүрдік. Жақсы қаруланған жаумен қорғана шайқасқан қазақтар олардың мыңбасысын атады.

Содан жаудың беті қайтып, қазақтар артына қарай қаша отырып, Талдысай деген жерде қалың ағаштың ішіне кіріп жасырынады. Содан таңға дейін қаша-қаша Қананбар деген жерге Құсайын Тәйжінің үстіне келдік. Одан Гаскөлге көш тарттық. Біздің үстімізге Ителі руынан қосылды. Жолда әбден киналды, адамдар ыс тиіп өліп жатыр, Осы үрім бұтақтан 61 адам едік, соның 30-ы өліп, 31 қалыппыз, - деп әңгімеледі Зуқа батырдың келіні Сәнияхан (III). Осы кезеңдерде тағдырдың талай зобалаңын көрген қазақ әйелдері бала көтере алмай, жеті жылдан кейін ғана бала туыла бастады. Оның себебі, сол жоғарыда көрген азаптардың зардабынан, қар қалың, көк мұздың денсаулыққа тигізген әсері еді.

Содан Гималайдан да өтіп, қар еріп жатқанда одан түстік. Бізді төменде Үндістан әскері күтіп алып, қананға салып алып келді. Әрине, Үндістанға өту де оңай болған жоқ. Дәлелхан деген әскери кісіміз Үндістан өкіметіне біз мұсылманбыз, өзіміз көшіп әрең келе жатырмыз деп бізді аман алып қалды. Біз аздаған қоймен жаяу жалпы келдік - деп көрсетеді Омар Жігіт (IV).

1941 жылдың қыркүйек айында бір жыл бір ай көшіп Үндістанға жеткен көш жөнінде Халифа Алтай: «Шыңхайдан шыққанда мыңнан астам едік. Үндістанға шамамен 1000 үй, 3039 адам, 1500 қару, 2000 түйе, 5000 жылқы, 1000 сиыр, 8000 қоймен келдік. Босқындарды басқару ұйымы құрылды. Оны Елісхан мен Ғұсман Зайыпұлы басқарды. Ұйымның басқармасы 19 адамнан тұрады [3, 57б.]. Осы ұйымның құрылуына байланысты Ә.Қара былай дейді: «Шынжаңнан 1940 жылы Тибет арқылы Үндістанға өткен бірінші топтың тарихында “екі патша, он екі уәзір” деген бір мәтелдің дүниеге келуінің өзіндік себептері бар. Ол уақиға қазақтарды шекарада Үндістандық ресми қызметкерлер қабылдау кезінде пайда болған. Олар қазақтарға “бастықтарын бар ма?”,- деп сұрайды. Қазақтар: бар, бізді екі тәйжі, он екі үкірдай мен залың басқарады”, - дейді. Бірақ қазақтарға кезінде Мәнжулар берген тәйжі, залың, үкірдай деген мансаптарды үндістандықтар түсінбейді. Қайта қайта бастықтарын бар ма? деп сұрайды. Сонда бір қазақ ақыл тауып “екі патшамыз, он екі уәзіріміз бар”,- деп айтқанда мәселе түсінікті болады. Сөйтіп қазақтар өздерінің екі жетекшісі Елісхан Тәйжі мен Құсман Тәйжіні үндістандықтарға патша деп таныстыруға мәжбүр болады. Ал, уәзірлер: Мардан Үкірдай, Сауытбай, Омар, Сәдей, Бексұлтан және Қали, Құсман Тәйжінің уәзірлері: Хамза Жахияұлы, Шақбақай, Қожа Абдулла, Қожан Зайыпұлы, Қошуыт, Дәуітбай, Алпыс, Қарамолла және Рақәділ болды»б – әңгімеледі (V).

Олар қазақтарды алдымен Үндістанның Ладах аймағына алып келді, ол жерден Гималай тауының Зұлжила асуы арқылы асып Кашмирдің Лех қаласына одан Кәргіл қаласына алып келді. Одан қайтадан Гималай тауының Зұлжила асуы арқылы Мұзафарабат қаласына алып келді. Осы асудан біраз адам үсіп өлді. Кашмирде тұру қиын болғандықтан мұсылмандарға өтініш білдіріп, көпшілігі мұсылмандар тұратын Пәнжап өлкесіне өтеді. Пәнжап өлкесінен көштің басы Тәрнава ауылына 1942 мамыр айында осы жерге тірелді. Күннің ыстығынан әртүрлі аурудан күніне жиырма адамнан өлген.

Үндістанға өткенде үш мыңнан артық адам едік, әзір соның бір мың екі жүздейі ғана қалдық, - деп жазады Х.Алтай [3,57-59бб]. Осы жөнінде тарихшы Амандық Қорғанұлының «Түркістан» газетіне жариялаған Үндістан қазақтары жөніндегі мәліметінде: «Қытай Үкіметіне қарсы көтеріліске шыққан қазақтардың бес мыңдық бір бөлігі Тибет арқылы өтіп, Үндістанда орнығуға бел буды. 1940 жылдың қыркүйегінде олар бес мың шақырымдық жол жүріп, Лобнор және Тақламақан шөлдері мен әлемдегі ең биік таулар – Тибет пен Гималайдан асып, жолда жабайы Тибет тайпаларымен соғыса жүріп, арып-ашып Үндістанға да жетті. Аштықтан, суықтан, қар көшкіндерінен, тибеттіктердің шабуылынан жолға шыққан 5 000 қазақтың 2 мыңы опат болды. 1941 жылдың қыркүйегінде Елісхан тайшы бастаған 3039 қазақ Үндістанның шекарасына келді. ...Үндістанды отарлаушы Британ үкіметі ұзақ келіссөздерден кейін қазақтардың барлық қару-жарағын тәркілеп, Кашмир маңына, Мұзафар Абад деген босқындар лагерінде орналастырады. Емін-еркін жүріп қалған қыр қазағын ешқайда аттап бастырмайды, жұмыс жоқ, жерлері ыстық. Мұзафар Абадтағы қазақтардың 10-15-і күніне әртүрлі індеттерден қайтыс болып жатады. Жем-шөпсіз мал түгел қырылады. 1942 жылдың сәуірінде Британ билігі қазақтарды Равалпинди маңындағы Тернава деген ауылға жүк машиналарына тиеп алып келеді. Тернаваға келген олардың жағдайы одан сайын нашарлап, енді күніне 15-20 адам әртүрлі аурулардан қайтыс болып жатты. Бір жылдың ішінде 3 мың қазақтан 1200 адам ғана қалады. 1943 жылдың наурызында қазақтарға Терनावаны тастауға рұқсат беріледі. 450 қазақ Орталық Үндістандағы Бхопал деген қалаға кетеді. Оның жартысы қаланың өзінде қалады да, өзгелері Матар деген жерге орналасады. Жергілікті билік 1943 жылдың шілдесінде олар үшін арнайы ауыл да салып береді. Аз ғана уақытта 100 қазақ тағы да өледі. Одан өзге, елдің солтүстігіне орналаспақшы болған қазақтардың да басына осындай күн туады. Мұнда да жүздеген қазақ қайтыс болады», - деп жазады [26].

Енді осы жерде айта кету керек, қазақтарға Үндістан мен Пәкістанның мұсылмандары көп көмек көрсетеді. Ол жөнінде жоғарыда көрсетілген еңбектерде де, информаторлардың мәліметтерінде де айтылады. Осы жөнінде Мансұр тәйжі: «Қазақтар Тибет пен Үндістан шекарасына келген кезде Пәкстан деген мұсылман елі құрылмағанды. 1947 жылы Пәкістан Үндістаннан бөлініп шыққан соң сол жылы қазақтар да мұсылмандар жағында болып Пәкістан мемлекетіне өтті. Шынын айту керек, Үндістан және Пәкістан мұсылмандары әр қашан қазақтарға жылы лебіз бен жылы шырай танытты. Оларға әрдайым қамқоршылық жасады. Баурына басты. Қазақтар олардан ешқашан этникалық кемсітушілік көрген жоқ. Керісінше қолдау және жанашырлық көрді», - дейді (II). Бірақ бұл жерлер де қазақтардың түпкілікті қоныстанып қалуына қолайсыз болды. Оның үстіне ел ішіндегі оба мен сүзектен де көптеген адамдар қайтыс болғандығы жоғарыда келтірілген деректерден белгілі. Сондықтан ел ақылдаса келе жартысы 400 ден астам адам Бопалға, ал Елісхан бастаған жеті жүзден астам топ тау жаққа көшетін

болды. Құсман Тәйжі, Хамза Залың, Сауытбай, Қожан, Шақпақбай, Мүтәліп, Сүлеймен, Құсман Молда, Қабылбектер ақылдаса келіп, Бопалды жөн көрді. Екінші бір топ Елісхан Беги, Сәдей, Мардан, Дәуітбай, Қали, Ахмет Қали молда, Рақаділ, Ақзам, Қари Хайдар бастаған ауылдар Пәкістанның солтүстігіндегі Пішәуэр, Субат, Абит-Абад, Шатрал таулы жерлерді сағаламақ болды деп жазды. Пәкістанға жеткенде қазақтардың саны басы-аяғы жеті мың адам еді, соның шамамен 5-6 мың адамы өлді. Одан 50-60 отбасы қайтып кетті. Содан 900-дей адам қалды [19, 67-68 бб.].

Бопалда босқын қазақтар Қазақабад деген ауданда шамамен 2 жыл тұрады. Олар біртіндеп киім-кешек пен бас киім тігумен айналыса бастайды. Сондай ақ қазақтар өздерінің орталығын құруға рұқсат алады. Онда қазақ мектебі ашылып, қазақ, урду және араб тілдері оқытыла бастайды. 1944 жылдан бастап кейбір қазақтар Бопалды тастап, Лахор, Дели мен Калькуттаға көшіп келе бастайды. Үндістан екі мемлекетке бөлінген кезде Делидегі, Калькуттадағы қазақтар орныққан жерлерін тастап, жаңа мемлекетке – Пәкістанға кетуге мәжбүр болды. Аздаған бөлігі ғана Үндістанда қалып қойды. Ал, Пәкістанға келген қазақтар шашырай орналасты [26].

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін Үндістанда басталған ұлт-азаттық көтерілістер біздерге де өз әсерін тигізді. Осының салдарынан Бопалдағы қазақтар жан-жаққа көше бастады. Үндістан аумағындағы қазақтардың жай күйін Х. Алтай былай сипаттайды: «Атажұрт – Алтайдан ауған босқын қазақтар Үндістан мен Пәкістанда 12 жыл тұрдық. Ешкімнің де азаматы болып енші алмадық. Жанымызды жалдадық, сауда-саттықпен, тіршілік еттік. Елі бөтен, жері бөтен, тілі, салт-санасы басқа елде күн көру оңайға түспеді, тұрмыс ауыр болды. Өмірдің сан түрлі тақсыретін тартып, мүлде басқа дүниеге еніп кеткендей болдық. Жыл өткен сайын ортамыз ойыла берді, қатарымыз сирей берді. Алғаш барғанда алты жылға дейін дүниеге бірде-бір нәресте келмеді. Тұқымымыз құрып кетер ме еді, егер де бір жаққа тағы көшпегенде... Он шақты жылдан бері ауыр да оқшау өмірді бастан өткеріп келеміз. Бір жерде тұрақтап мекен етті деу қиын. Бір қалада аз, бір қалада көп отырамыз. Бірақ әлі босу мен көшу» [3, 68-69 бб.].

Шыңжаң, Өр Алтайда Қытай Халық Республикасының мұсылман халықтарға қатысты жүргізген солақай саясатының зардабынан Қытайда қалған қазақтар тұрған мекендерін тастап, тағы да көш бастайды. Олар 1949 жылы шетелдерге қоныс аудару мақсатымен Гаскөлде тұрақтаған Хұсайын Тәйжінің қол астына келіп біріге бастады. Бірінші болып осы жылы Қалибек һакім, Салис Әміреұлы бастаған 60 отбасы Көклүлүк жері және Лоб көлінен өтіп Гаскөлге келді. Сонан соң 1950 жылдың күзінде Дәлелхан Жанымханұлы, Нұрқожай батыр, Сұлтаншәріп Тәйжі сияқты қазақтың зиялылары бастаған көш, бұрыннан бірге өсіп, бірге қайнаған бірақ Шың Шысайдың қатал кезінде, зобалаң басталған сонау 1938 жылы бірге көтерілген азаматтар 11 жылдан кейін Хұсайын Тәйжімен Гаскөлде табысты - дейді Мансұр тәйжі (II).

Сонымен, Шығыс Түркістандағы қазақтардың Үндістан, Пәкістан, Түркияға таралуы қытайдағы саяси оқиғаларға байланысты болды. Мәселен, XX ғасырдың 30-жылдарында Шыңжаңда Ханзу (Қытай) ұлтынан өзге халықтарды ұлттық және діни жағынан кемсітудің күшеюі, оған қарсы аз санды ұлт өкілдерінің оның ішінде қазақтардың да көтерілісі, оны қытайлардың басып-жаншуы, т.с.с. Қытайлардың қудалауынан қорқып 18 мыңдай қазақтар Алтайдан Ганьсу мен Синхайға жер аударылды немесе өздері қашып барды. Төрт мыңдай қазақтар оңтүстікке қарай жылжып, тибеттіктермен соғыса жүріп, бір жылдан аса көшіп 1941 жылы Гималай арқылы Үндістанның Кашмир қаласына келді. Қазақтардың біразы жолда мерт болды. Бұл босқындар Үндістандағы қазақтардың алғашқы ірі толқыны болатын. Қытайдағы қазақтардың екінші рет көшуі 1944 жылы Шыңжаңға Гоминьдан әскерінің енуі. Соған байланысты бұл жерде қалған қазақтар тағы да бас сауғалау үшін Тибет, Үндістанға қарай көшсе, олардың бір бөлігі уақытша паналау үшін Шығыс Қазақстан облысы аумағына өтті. Сонымен бірге 1949 жылы Қытайда билік басына коммунистік партия келуіне байланысты 1949-1950 жылдардың күзі мен қысында қазақтар қытайлық коммунистермен келіссөз жүргізіп, діни бостандық, көшпелі өмір салтын сақтау және Шыңжаңда еркін көшіп-қонуға рұқсат ету кепілдіктері мәселесін талқылады. 1950 жылы 28 наурызда Баркөл ауданында қазақтардың құрылтайы өтіп, онда Шыңжаң қазақтарының бұдан былайғы тағдыры талқыға түсті. Туған жерді тастап, туыстарының өмірін сақтап қалу керек пе, әлде тең емес шайқаста айқасып өлу керек пе? Міне, осы мәселе бойынша олардың көпшілігі Үндістан бағытында жылжуды жалғастыру керек деп шешті. Олар Тибет өлкесіндегі Гималай таулары арқылы 2 мың шақырым жерді жаяу азаппен жүріп өтті (V).

Ал бұл уақытта Шығыс Түркістанда қалған қазақтардың жағдайы да оңып тұрған жоқ еді. Одан сайын күшейген езгіге қарсы 50-жылдары қазақтардың тағы бір бөлігі атамекенін тастап кетуге мәжбүр болды. 1943 жылдың шілдесінде Алтай қазақтарын күштеп Шыңжаңның оңтүстігіне көшіру туралы шешім шығады. Қытай әскерлері ізіне түскен қазақтар Моңғолия жеріне қашады. Елім деп еңіреген көтерілісшілерді Оспан батыр бастайды. Міне, осы кезеңде тағы да 20 отбасы Тұңғышбай, Қобдабай батырлардың бастауымен Тибет арқылы Үндістанға кетеді. Сондай ақ, 1944 жылы Іле көтерілісі мен Шығыс Түркістан Республикасын (ШТР) құруға қатысқан қазақтар жаппай қуғын-сүргінге ұшырағандықтан, 1950 жылдары қазақтардың тағы бір бөлігі Пәкістанға қашуға мәжбүр болды. Ал, 1950 жылдың сәуірінде Оспан батыр мен Жанымхан қожа бастаған қазақтар Қытай коммунистерінің ұсыныстарынан бас тартып, қарсылыққа қарамай, 1950 жылдың 15 желтоқсанында шамамен 200-300 қазақ отбасы Тибет арқылы Үндістанға бет алып, 234 адамнан тұратын тағы бір топ та Үндістанға жол тартты. Қыс-көктем кезіндегі Тибеттің қарлы шындарынан өткенде екі топ та өз адамдарының жартысынан айырылды, - деп жазды [19, 27-28 бб.].

Әлібек Хәкім бастаған бірінші топ алты айдан кейін, 1951 жылдың 18 тамызында Кашмир шекарасына жетеді, бұл көштер Қытайдағы қазақтардың екінші рет қоныс аударуы еді. Пәкістан шекарасына тақап келген оларды ішкері жаққа өткізбейді, сондықтан шекара бойына топтасып, тұйықталып тұрып қалады. Одан кейін ішінде артта қалған басқа да қазақтар алдыңғы топқа қосылады. 1951 жылдың қыркүйегінде Пәкістан шекарасына Құсайын тайшының, Сұлтаншәріп тайшының және Дәлелхан Жаналтайдың тобы келеді. Пәкістан аумағына тек 1951 жылдың 10 қазанында өтуге мүмкіндік алады, осы 52 күн ішінде шекараның Тибет жағында қытай әскерлерінің шабуылдарына тойтарыс беріп отырды.

Пәкістан мен Үндістандағы жергілікті биліктің қазақтарға азаматтық бермеуі олардың басқа мемлекетке кетуіне ой салды. Әрине ақсақалдар түрлі ұсыныстар көтерді. Олар: 1) Халқы ислам дінін ұстанатын Сауд Арабиясына кету; 2) Кейбір қазақ басшылары бірге жұмыс істеген Чан Кайши орналасқан Тайваньға кету; 3) Калифорния мен Техасқа көшуге ұсыныс берген АҚШ-қа кету; 4) Үндістан мен Пәкістанда қалу; 5) Түркияға кету. Сонымен ақсақалдар ақылдаса келе, алдыңғы төрт ұсыныстан бас тартып, түрік тілі мен қазақ тілінің жақындығы, мәдени-тарихи ұқсастығы мен дін бірлігі де ескеріліп қазақтың ел бастаған жетекшілері Пәкістаннан Түркияға қоныс аудару қажет деп тапты. Өйткені бұл ұрпақтарының тілін, ділін және тегін ұмытпауы үшін, келешекте үйіріне тағы қосылуы үшін қажет еді [26]. Сөйтіп, аталған аумақтардағы қазақтар түбі бір түрік еліне көш бастауға дайындала бастады.

II ТҮРКИЯҒА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ ОРНАЛАСУЫ, САНЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ТҮРМЫСЫ

2.1. Қазақтардың Түркияға қоныс аударуы, орналасуы және саны

Тарихи оқиғалардың қыспағынан Қытайдан, Тибетке, одан Үндістанға ақырында Пәкістанға қоныс тепкен қазақтар босқын ретінде өмір сүргендігі белгілі. Оның үстіне тарихи Отаннан жырақта климаты, табиғаты бөлек, халқы, мәдениеті бөтен елде тұру да оларға тұрақты қоныс бола алған жоқ. Үндістан, Пәкістан жерінің ауасы, суы, жері жақпағандықтан 1938-1950 жж. аралығында яғни 12 жыл ішінде 1000 қазақ 1400-ге әрең жетеді. Сондықтан да қазақтар енді ұрпақ қамын, құрып кетпеу жағын ойлап, Түркияны бетке алады. Сол 1400 қазақ бүгіндері 25 мыңға жетеді [26]. Олардың алдында діні, ділі бір елде тұрақтап қалатын мекенге аяқ тіреу қажет болды. Осыған байланысты қазақтың атқамінер ақсақалдары оның ішінде Хұсайын тәйжі, Сұлтаншәріп тәйжі, Дәлелхан Жаналтай, Қалибек Хакім, Омарбай Ақсақал, Қабен тәйжі, Хасен батыр, т.б. ақылдаса келе Пәкістаннан басқа жаққа қоныс аудару қажет деп шешті. Осы жөнінде белгілі ғалым М.Мендикулова өз еңбегінде: «... қазақтардың көші қонына байланысты мынандай ұсыныстар болды. Бірінші мұсылман елі Сауд Аравиясына көшу, екінші ұсыныс кейбір қазақтармен атап айтқанда Дәлелхан Жаналтаймен тікелей жұмыстас болған Чан Кайши қоластына Тайванға көшу. Үшінші ұсыныс АҚШ кету, яғни кезінде қытай коммунистерінің қыспағынан құтылуға көмек берген американдық елшілерін сағалау. Олар американдық өкіметінен Калифорния не Техасқа орналастырылатындығы жөнінде рұқсат хат та алады. Ал, төртінші ұсыныс Индия мен Пәкістанда қалу болса, бесінші ұсыныс Түркияға қоныс аудару. Ақсақалдар ақылдаса келе ата мекенінен қуған қытайлар Тайванда қол ұшын бере қоймас десе, АҚШ қа бару өте ұзақ, оның үстіне діні бөлек елде ұлттық болмысымызды сақтай алмаймыз деген қауіп тұрды. Ешқандай құжатсыз Индия мен Пәкістанда қалу да онан сайын жағдайды ауырлатады, ыстық, үйреншікті емес климаты бар араб еліне бару да оңайға түспейтіндігін білді. Тұрақтап қалуға тарихи мәдени түбі мен тілі бір Түркия елі қолайлы деп шешеді», - деп жазады [10, С.218]. АҚШ-тан шақыру хат алу себебі, қазақтар олардың Үрімші қаласындағы консулын аман есен Тибет шекарасына жеткізген. Сондықтан Пәкістандағы қазақтарға АҚШ-та жанашырлық танытып баспана, жұмыс беретінін балаларын тегін оқытатынын білдіріп көшіп келуге шақырады. Сол сияқты Халифа Алтай да өз еңбегінде, алдымен Түркиядан келген Махмет Ирфан деген журналистпен танысып, одан түрік елшілігімен жолықтыруын өтінгенін, одан ол 1950 жылдың ақпан айында Қарыштай ақсақал, Әтейхан үшеуін Түркияның Пәкістандағы елшісі Нәбіл Батумен кездестіргенін, бұлардың хал-жағдайынынан хабардар болған елші қол ұшын беретіндігі жөнінде жазады [3,112-113 бб.].

Сөйтіп 1951 жылғы 17 қазанда Пешаварда Түркияға Елісхан батырдың тобындағы қазақтардың көші-қонын ұйымдастырған «Қазақ босқындарының Шығыс Түркістан қауымдастығы» құрылды. Бұл қоғам Түркияға қоныс аударушылардың тізімін алдын-ала жасап, дайындық қамына кіріседі. Қауымдастық қызметінің арқасында 1400 қазақ есепке алынды, оның ішінде 1150 ересек және 12 жыл бойы Үндістан мен Пәкістанда өмір сүрген уақытта тірі қалған 400-дей бала да болды [26]. Құрылған қоғамда қазақтың елін, жерін ойлаған азаматтары халқының қамы үшін еңбек етті. Солардың бірі Шығыс Түркістан қазақ босқындары қоғамының мүшесі болған Халифа Алтай қоғамның атқаратын негізгі мақсаттарын да айқындап берді. Онда былай делінген: «1.Түркияға көшуге байланысты сол елдің Карашидегі бас елшілігімен байланыс құрып, тығыз түрде көшіруді талап ету. Ыңғайы келсе Түркияға уәкіл жіберіп, Түркия үкіметінің басшыларына жолығып, өтініш жасау. 2. Қазір өзіміз өмір сүріп отырған Пәкістан үкіметімен жақсы байланыс жасап, бұл елге байланысты мәселелерді шешу. 3. Қызыл Қытай елшілігінің әртүрлі қитұрқы әрекетіне қарсы қорғану амалдарын жүргізу. 4. Шыңжаңдағы отандастарымыз мейлі жеке басы болсын, мейлі тобымен болсын Пәкістан, Үндістан мемлекеттеріне келіп жатса қолдан келгенше көмек ету» [3, 101-103 б.]. Бірақ Түркияға көшу тез арада жүзеге аса қойған жоқ. 1952 жылдың 13 наурызында Түркияның Министрлер Кабинеті Үндістаннан, Пәкістаннан және Сауд Арабиясынан Шығыс Түркістан және қазақ босқындарының Түркияға қоныс аударуына рұқсат беру туралы № 3/14595 шешімін қабылдайды. Түркияның президенті Жәлел Баяр және премьер-министрі Аднан Мендерес бастаған Түрік Үкіметінің 16 министрі арнайы құжатқа қол қояды. 1952 жылғы 24 қыркүйекте ресми қоныс аударушы ретінде Түркияға тұрақты орнығу үшін Түрік Үкіметінің шақыруымен 102 қазақ босқынының алғашқы тізімі жасалды [27]. Бұл құжаттың қазақ босқындары үшін маңызды да құнды болғандығын Мансұр тәйжі де бізге сұхбат берген мәліметінде ерекше ықыласпен айтады.

Ділі бір, діңгегі бір түрік еліне 1952-1954 жылдары аралығында ілгерінді-кейінді Пәкістаннан 1400, Кашмирден 350 адам арнайы келісім бойынша көшіп келді. Олар Түркия аумағына кіргеннен кейін баруға тиісті жерлеріне тегін жеткізілді. Қазақтарды сол кездегі премьер-министр Аднан Мендерес қабылдады. Уақытша оларды үш аудандағы лагерлер: Зейтінбұрын, Серкежи, Тұзла аудандарына бөліп орналастырады. Түркияға келген қазақтарға мемлекет тарапынан көп қолдау көрсетіледі. Осы жөнінде мына деректе: «Түркияға келген соң біздердің де төбемізге күн шуағы түскендей болды. Ауа-райы қолайлы, шығғырған аптап ыстық жоқ, жағдайымыз да жақсара бастады. Тегін жай, тегін тамақ берілді. Тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік сияқты мамандықтарға үйретіп, оқыта бастады. Түрікше тіл курстары ашылып, әр адам өз еркімен арнаулы кәсіпке бейімделді» [3,103-104 бб.].

Қазақтың Түркияға және оған дейінгі көш жолын Әбділуақап Қара талдай отырып, мынандай тұжырымдар жасайды: «Түркияға қазақтар екі дүркін үдере көшті. Бірінші көш – Елісхан және Зайып батырлардың жетекшілігінде 1938 жылы басталды. Арттарынан үдере қуған қытай әскерлерімен шайқасып, Тибет, Гималайды асып, 1941 жылы Үндістанға жеткен. Екінші көш – бұдан он жылдан соң Мау Зыдұңның төңкерісінен кейін қозғалған. Бұл көшке Қалибек әкім, Сұлтан Шәріп Зуқа батыр ұлы, Құсайын Тәйжі, Дәлелхан Жаналтай сынды төрт адам басшылық жасады. Бұлар 1951 жылы Кәшмір қаласына келіп орналасты. Осы екі көш бір мезгілде Түркияға қоныс аударды. Бірінші көштегілер Үндістан – Пәкістанда жүрген кезде "Шығыс Түркістан қазақ босқындар қоғамын" құрып, соның атынан Түркияға қоныс аударуға арыз берген еді. Олардың бұл арызы 1952 наурыз айында қабылданды. Сөйтіп, соңынан жеткен көш алдыңғысына ілесіп, Түркияға жетті. Түркиядағы қазақтар көші 1952 жылдан 1954 жылға дейін созылды. Олардың жалпы саны – 2 мыңға тарта адам еді», -деп көрсетеді [28]. Сол сияқты «Еуропадағы қазақ түркілері бюллетенінің» мәліметтері бойынша 1953 жылы Үндістан мен Пәкістаннан 1450 қазақ Түркияға көшіп келді, - деп жазады. Жарық көрген басылымдар мен ел арасынан жиналған деректерде Пәкістаннан қазақ босқындарын көшіру кезіндегі іс-шараларды қаржыландыруда Кашмир және Үндістан үкіметтері, бірнеше халықаралық ұйымдар қатысқандығын көрсетеді. Өз кезегінде Түрік Үкіметі мұсылман «мұхаджирлері», яғни босқындары болып табылатын қазақ босқындарын елге орналастыру жөніндегі барлық шығындарды өз мойнына алады.

Осыдан кейін алдына 12 жыл, артына 2 жыл болған Үндістан мен Пәкістандағы екі мыңға жуық қазақ Түркияға қоныс аудара бастады. Сөйтіп қазақтың алғашқы тобы болып Құсайын Тәйжі бастаған қазақтар 1952-жылдың қыркүйек айында түрік еліне қадам басты (II). Кейбір дереккөздерінде 1953 жылы Пәкістандағы қазақтар 8 топ 3 жүк кемесімен Басра шығанағына дейін, одан әрі Түркияға пойызбен көшеді. Алғашқы кезде олар Стамбул қаласының Тузла, Зейтінбұрын, Серкеджи сияқты аудандарына орналастырылды. Сол сияқты мына деректе де: Түркияға қоныс аударған қазақтарды Түркия өкіметінің басшылары Стамбул қаласында күтіп алып, оларға сегіз ай өз мәдениеті мен дәстүрін, тілін, ділін үйретті. Сол аралықта қазақ қандастарға Түркияның Қайсар облысы, Деуелі, Яхиялы, Ильясты аудандарынан үй, жер бөлініп, келгендерді сонда орналастырды. Осыдан кейін артта қалған көштің басқа да бір бөлігі Түркияда орныққан қазақ бауырлардың жақсы жағдайын хат арқылы біліп, олар да 1953-1954 жылдар арасында бөлім-бөлім болып 1850 жаны бар, 675 отбасы түрік бауырлардың жеріне келіп қоныстанды, - деп көрсетеді [25,151.]. 1953 және 1954 жылдары қазақтардың қоныс аударуы одан әрі жалғасты. Үндістандағы соңғы топ Қалибек Әкім бастаған қазақтар 1954 жылдың көктемінде Түркияға келді. Сонымен 1952 ж. қыркүйегінен 1954 ж. мамыр аралығында Үндістан мен Пәкістанда өмір сүрген 1850 қазақтың

барлығы Түркияға қоныс аударды - деп әңгімеледі Мансұр Тәйжі (I). Сонымен Пәкістаннан Стамбулға 1952 жылы, қыркүйек айында басталған қазақтардың алғашқы легі басқа да көш жетекшілерінің басшылығымен топ-топ боп 1956 жылдың көктеміне дейін Түркияға соңғы легі келді. Түрік үкіметі қазақтарды құшақ жая қарсы алды. Олардың аяқтан тұрып кетуі үшін қолдан келген көмегін аямай мейлінше жағдай жасауға тырысты. Түркия елінің сырттан келген босқындарды қабылдаудағы әрекетін Әбдулуақап Қара: «Негізінде Түрік елінің шеттен эмигрант қабылдауда бай тәжірибесі бар еді. Өйткені Мұстафа Қамал Ататүрік Бірінші дүниежүзілік соғыста шаңырағы шайқалып ортасына түскен Осман мемлекетінің қалдықтарынан жаңа мемлекет құрып Түрік Республикасының іргесін қалаған кезде, жас мемлекеттің халық саны небәрі 13-ақ миллион болатын. Жаңа елдің тәуелсіздігін баянды ету барысында халық санын қауырт өсіру диттеліп, шетелдердегі түрік азаматтар елге көшіріліп әкеле бастады. Міне бүгін Ататүріктің сол көреген саясатының арқасында Түркия халқы саны 70 миллионға жетіп отыр. Осы 70 миллион халықтың ішінде қазір түрлі түрік халықтарының өкілдері: татар, өзбек, қырғыз, түрікмен сияқты Түркістан диаспораларының өкілдерін көптеп кездестіруге болады. Түріктер олардын ешбіреуін сен қазақсың, өзбексің, немесе түрікпенсің деп бөліп жарып қарамайды. Барлығын түрік халқы деп есептейді. Сондықтан болса керек, қазақтың бір туар мемлекет және саясат қайраткері Мұстафа Шоқай “әрбір түрік тілдес халықтың екі отаны бар, біреуі туған елі, екіншісі Түркия” деген еді. Ал, Түркия диаспораларының ішінде қазақтардың жағдайын атап өтер болсақ, соның ішіндегі де ең бақытты диаспора қазақтар екенін ауыз толтырып айтар едік. Өйткені өзге Түркістан диаспораларының туған елдеріне қарағанда, Қазақстанның Түркиялық отандастарына деген ыстық ықыласы ерекше көзге түсуде. Мұны Түркиялық қазақтардың үлкен бақыты демей, не дейміз? Түркия қазақтары атамекеннің, дұшпанды жерге қаратып досты сүйсіндіретін өздеріне деген осынау жылы ілтипатының қадірін біледі, -деп жазды [28].

Түркия елінің жағдайына, тұрмысына қаныққан қазақ қандастарымыз 5-6 жыл мемлекет бөліп берген жерлерде өз күндерін көріп өмір сүрді. Бірақ кейін келе жағдайларын жақсарту және ел қатарлы өмір сүру мақсатында халық көп шоғырланған, сауда орталығы Стамбулға келе бастады. Ол жерде қандастарымыз қолөнер, сауда-саттықпен айналысып, ұжымшылдықпен құрған кішігірім зауыттар мен фабрикалар ашып жергілікті өмірге бейімделіп жағдайларын жақсартады.

Пәкістанда он екі жыл тұрып, 1953 жылы қараша айында Түркияға көшіп келген, керейдің қарақас руынан шыққан Омар Жігіт Түркияға қоныстану жөнінде тың материалдар берді: «Бәрімізді Серкежи деген жердегі қонақ үйге орналастырды, ендігі келген адамдардың бір бөлігін Тузла деген жердегі қонақүйге, ендігі бір тобын Зейтінбұрын ауданындағы қонақүйге бірнеше адамнан орналастырды. Сол жерде екі жыл түрікше жазуды, оқуды үйретті, түрік тілін үйретті. Әйелдерге қол өнерді, бізге ағаш

өңдеуді үйретті. Жалпы, бауырлас түрік халқы бізді өте жақсы қарсы алды. Дүниеде екі рет қатты қуандым. Ең алғаш қатты қуанғанымыз Түркияға қоныс аударғанымыз болды. Біз мұсылман еліне келдік деп төбеміз көкке жетті. Пәкістанда тұрғанымызда мұсылмандар бізге көп көмек бергенімен діліміз басқа, тіліміз басқа елде тұру оңай болған жоқ. Ең өмірдегі жетімшілік - ол Отан жетімшілігі екен. Бізде тіліміз, діліміз, түбіміз бір түрік еліне барсақ деген ұсыныс пен тілек, арман пайда болды. Түрік елі қандасымыз, ұрпақтарымыз сонда өсіп-өнсін деген шешімге тоқталады. Сонда 16 жасымда Түркияның қазақтарды қабылдаймыз дегенін естіп, қыздар-жігіттер қуанып, бір-бірінен сүйінші сұрағаны әлі есімде. Түркияға келген соң тегін жай, тегін тамақ беріліп, дәрігер тексеріп тұрды. Тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік сияқты мамандықтарға үйретіп, оқыта бастады. Түрікше тіл курстары ашылды. Әр адам өз еркімен арнаулы кәсіпке бейімделді. Сауатымызды түрікше аштырып, сол мүсәпірханадан (қонақ үйден) мешіт ашып алып, намаз оқыдық. Бірақ біздің ата-тегіміздің қиындау аталуына байланысты тегіміз түрік атауымен жазылды. Екі жыл ақша тауып, әл-ауқатымыз артқан соң өзіміз жер алып, үй салып алайық деп шештік. Үлкен ақсақалдарымыз біздерге кең ат шаптырып, той жасап, егін егетін жерлер керек деді. Мемлекетке сұраныс жасадық, сонымен бізді 240 адамы бар 61 отбасын «Конья» деген жерге орналастырды. Түркияның Алтай-көй, Ниде деген жерлері қазақтың шоғырлана орналасқан аумағы. Сондай ақ Измир қаласының Салихлы жерінде де қазақтар көп шоғырланған. Сол жерлерде егін ектік, үй салдық, қолөнермен айналысып, бас киім, қолғап тіктік», -деп әңгімеледі (IV). Сондай ақ, ақпарат беруші Қазақкент ауылының негізін салушылардың бірі Мансұр Тәйжі: «Алғашында қазақтарда жеке үй болмады. Стамбулдың Зейтінбұрын ауданында жалдап отырған 20 шақты ғана үй болды. 1969 жылы Кәшмирден Дәлелхан Жаналтай келді, содан сол кісінің бастауымен 1970 жылдары жиналып барлығымыз бір жерге қоныстанайық деп шештік. Бұрынғы ақсақалдарымызда береке, бірлік болатын, ауыздары дуалы еді. Тілімізді, дәстүрімізді ұмытпай ұрпақтарымызға жеткізу басты міндетіміз сондықтан бір жерде шоғырланған дұрыс деп шешті. Содан барлығымыз жер алатын, үй салатын шот ашып ақша жинап, Стамбулдың жан-жағынан жер іздей бастадық. Басында шотқа 150 дей адам ақша салыпты, 300 мыңнан астам ақша жиналды. Ақсақалдарымыз көк майсалы жер іздеңдер деді. Содан кең жазық далада бұлағы ағып жатқан 50 шақты үй бар екен, мал ұстайтын осы жерді жөн деп шештік. Сонымен осы жерден 35 мың шаршы метр жер алдық, ол жерге көкмайсалы деп кемпір-шалдар аунап-қунап жататын. Күзге таман үй салатын адам іздеп тауып, сол адамға осы жерден 150 үй саласын, ең алдымен бір үйді сал көрейік дедік. Бір қалыптан бір келкі, үй салдырдық. Алдымен 90 метр шаршы, 12 діңгектен тұрғызып астына жер сілкінісіне тұрақты қауіпсіздігін де ескердік. Енді сол 150 адам үй салу үшін шотқа 8000 мың лирадан жинайтын болдық. Сол шотқа салынған ақшадан 4 айдың ішінде бір қабатты 150 үй салынды. Басында мемлекет беретінін

білмей жиналған өз ақшамызға жол салдырып, тоқ, су тартқызып, пластмассада канализация трубаларын жүргіздік. Маңдай терімізбен салынған үйлерге қатты қуандық, Аллаға шүкіршілік еттік. Ең болмаса өлсек балаларымызға баспана болатын үй қалдыратын болдық деп қуандық. Қуаныштан барлығымыз жиналып шатыр құрып той өткіздік. Ауданның Уәлиінде шақырдық. Қой сойылып Уәлиге бас тарттық. Қойдың басын тартып уәлиге қазақтардың бас тартуының мағынасын түсіндірдік. «Қойдың басын тек құрметті, сыйлы, ақсақалдарға ғана тартылады. Баста есту үшін құлақ, көру үшін көз бәріне сана беріп тұратын ми бар деп түсіндірдім. Сондықтан баста ет, сүйек, сіңір, ми, май сияқты 5 түрлі тағам бар дедік, ол құрметті қонаққа ғана тартылады деген едік. Ол кісі риза болды. Біздің ауылымызға «Қазақкент» деген атау берді, - деп әңгімелейді (II). Бұл қазақ елді-мекеннің де пайда болуына Түркия елінің әр аумағында 50-200 не 200-350 үйден тұрған қазақтардың түріктеніп кетудің алдын алып, бірыңғай орналасуға ниет білдіруі еді. Соған байланысты олар 1972 жылы түрік үкіметіне өтініш білдіріп, нәтижесінде сол жылы жер сатып алу және құрылыс салу үшін оларға Стамбулдан жер берілді. Біздің отандастарымыз бұл ауданды «Қазақкент» деп атаса, қазір ол ел арасында «Гюнешли» деп аталады, яғни түрік тілінен аударғанда «Күн сәулелі» деген мағынаны білдіреді. Қазақтар қай жерде болмасын баяғы ата-баба салтымен рулық белгісі не туыстық жүйеге қарай бірыңғай шоғырлана орналасқан. Сондықтан «Қазақкент» аумағында көбіне наймандар мен керейлер өмір сүрді. Дегенмен де Түркиядағы қазақтар Стамбулдың басқа аудандарында да тұрады. Мысалы, Зейтинбұрну, Кучук Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепе аудандарында, бірақ бұлар да бөлек аймақтарда тұрғанмен де жиын-тойларда әрдайым бірге болуға тырысады (II).

Жалпы отандастарымыз Түркия жеріне үш аумақтан қоныс аударған. Бірінші топ сол 1928-1938 жж. Қытай жақтан Тибет, Үндістан, Пәкістан асып, 1951-1956 жж. Түркияға келген Алтай қазақтары. Екінші топ 1980 жылдары орыс-ауған соғысы әлегінен ауған Ауған қазақтары, үшінші топ осы кезеңдерде Ираннан ауған қазақтарды құрайды.

Ауған қазақтарына келетін болсақ, бұл отандастарымыз 1928-1930 жылдары қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданынан кеткен кіші жүздің Кете, Әлім рулары қазақтары. Олардың негізгі бөлігі ұжымдастыру кезінде тілі мен дінін, әрі байлығын сақтау үшін Сырдарияның Қызылқұмы мен Өзбекстанның Бұқара облысының Тамды, Үшқұдық аудандары (ол кезде қазақ жеріне кіретін) арқылы Ауғанстанға өтеді. Мұсылман елінде қиыншылықтарға қарамастан жерсініп өз тіршілігін құрап, тұрмыстарын түзеді, дінді бекем ұстанып, жеке фабрикалар ашты. Бірақ 1980 жылғы орыс-ауған соғысының зардабы қазақтарға да оңай бола қойған жоқ. Сондықтан елдің тыныштығын көздеген олар көршілес Түркияға, Арабстанға, Иранға қоныс аударды. Олар Стамбұлға келіп, өз кәсіпкершілігін дамытты. Бірақ бұлар Алтайдан келген қазақтарға қарағанда, Ауған тәртібі ықпалының салдары болар балаларын, қыздарын көп оқытпайды [29].

Ауғанстаннан Түркияға ауған, кіші жүздің шөмекейден тараған қаратамыр руының өкілі 1952 жылы туылған Мұхаммедияр Қаратамыр 1992 жылы Түркиядан Қазақстанға көшіп келген. Ол 1970 жылдары Ауғанстаннан Түркияға қоныс аударып, Стамбул қаласының Зейтінбұрын ауданында тұрған. Мұхаммедияр Қаратамыр қазір Қазақстан Республикасының азаматы, Алматы облысы, Қарасай ауданында тұрады, ауған қазақтары туралы берген ақпаратында Мұхаммедияр ағамыз былай баяндаған еді: Түркияда қазақтар көбінесе Стамбулдың жанындағы ауылдарда Зейтінбұрын, Гүнешлі, Өрнек, Анкара, Измирде тұрады. Ата-бабаларымыз Қызылордадан, ол жақтан Өзбекстан арқылы Ауғанстанға өткен, өзі Ауғанстанда туылған. Түркияға ХХ ғ. 70-ші жылдары төрт-бес үй болып көшеді. Ауғанстаннан қоныс аудару себебі, елге кеңес әскерлері кірген кезде қызыл террорлық саясаттан қорқып кеттік. Түркия елі қазақтарды жақсы қарсы алып, үй беріп тез үйренісіп кеттік. Еліміз Қазақстан егемендігін алған соң Түркияда жақсы тұрсақта еліміз, жеріміз деп келдік. Бала-шағамыз елін, жұртын ұмытпасын дедік. Алты балам бар. Аттары: Нәжиба, Мусин, Фетта, Әсіп, Мунира, Муниса. Балаларым Түркияда түрік тілінде білім алды. Бір ұлым Түркияда жүрген кезде Америкада 6-7 жыл оқыды. Басқа балаларым Түркияда лицейді бітіріп, Қазақстанға келіп жоғарғы оқу орындарында оқыды. Қазақтар Түркияда тұрған кезде бір ауыл болып отырдық, ол жақта тігіншілікпен айналыстық, қалалық жер болған соң мал, егіншілікпен айналысқан жоқпыз. Түркиядағы қазақтардың көбісі Қытайдан барған қазақтар, Найман, Керей руларынан, ал Қызылорда жақтан барғандар кіші жүздің Әлім, Шөмекей рулары (I). Сондай-ақ. 65 жастағы Әбіл Қадырдың да ата-бабасы Қызылорданың Қармақшы ауданынан. Аталары кезінде Сібірге айдалып, атылған екен. Өзі Ауғанстанның Мазар-Шәріп қаласында тұрған. Онда 200 дей үй қазақтар мекендеген. Бір отбасында 5-6 баладан болды. Ауғанстанда тон тігіп, егін егіп орақ ордық. Бірақ орыс-ауған соғысынан үркіп, 1982 жылдары тұрмыстары жақсылары Түркияға, нашарлары Пәкістанға көшті. Содан бізде 7-8 үй болып Түркия кеттік. Көбі түрік жеріне арбамен не жаяу көшті кішкене балаларын кезек көтеріп шекарадан өткізді. Еліміз тәуелсіздік алған жылдары өз елімізге квотамен келдік. Қазір Қаскелен қаласында тұрып жатырмыз деп әңгімеледі (VI).

Ендігі бір ақпарат беруші Қаскелен қаласында тұрып жатқан 69 жастағы Жұмабек Сойырханда Ауғанстанның Мазар-Шәріпінде өмір сүрген, ата-тегі Қызылорданың Қармақшы ауданынан. 1990 жылы Түркияның Стамбул қаласының Зейтінбұрын ауданына Пәкістан арқылы 5 баламен босып бардық. Түркияда 3 жыл тұрған. Бірақ түрік тілін білмегендіктен ол жақта тұру қиындық туғызған. Азаматтық алмаған. Жұмыс жоқ. Баспана жоқ. Оның үстіне балаларымызды оқытпадық. Негізі Ауғанстаннан келген қазақтардың көбі сауатсыз. Ауғанстанда тау ішінде мал бақтық дейді. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан соң 1993 жылы ата-қонысы Қызылорданың Қармақшы ауданына келген, бірақ ауа-райы жақпағандықтан Алматы облысына көшіп келуге тура келді дейді (VII).

Ираннан ауған қазақтардың негізгі бөлігі 1930 жылдары Қазақстанның Атырау, Маңғыстау өңірлерінен кеткен Адай руының азаматтары. 1980 жылдары олардың үлкен тобы Ираннан Түркияға қашып келді. Ал, енді Ауғанстаннан және Ираннан келген ағайындардың жартысының азаматтығы жоқ. Яғни түрік төлқұжаты берілмеген. Өйткені олар ресми емес, босқын болып өз бетінше қашып келгендер. Олардың арманы Қазақстанның азаматтығын, қазақ төлқұжатын алу [30]. И. Жеменей: «Иран қазақтары 1929-1933 жылдар аралығындағы «Қызыл табан, шұбырынды» кезінде Маңғыстаудан Түркіменстан аймағына өтіп, Иранның солтүстік шекарасындағы шағын қала Гомишан және Саллак ауылына барып табан тіреді. Гомишан мен Саллактың тұрғындары түгелдей түркімендер болатын. Аталмыш мекендер Иран жерінің «Түркімен сахарасының» батыс жағында орналасқан. Негізінде «Түркімен сахара» Иранның солтүстік пен солтүстік шығысын алып жатқан кең дала. Қазақтардың Түркіменстан арқылы қоныс тепкен уалаяты Мазандаран деп аталатын-ды. Кәмпеске мен қолдан жасаған ашаршылықтың зардабынан мал-мүлік, баспана, туыс-туғандары мен ел-жерден айрылған аталарымыз жоқтан бар жасауға әрекет етті. Бірден бір жерге тұрақтап мекен ету оларға ә дегеннен бола қойған жоқ. Біріне ауа-райы қолайсыздық көрсетсе, кей жағдайда қазақтарға мал бағып, тұрмыс құратын мүмкіндіктері болмады. Қазақтың малсыз өмір сүріп кетуі екі талай. Отырықшылыққа, егін егіп диқаншылықпен айналысуға бірден мойынсынбай көндіге алмағандықтан бір жерден екінші жерге жайлы жер іздеп, жиі қоныс аударуына тура келіп отырды» - деп жазды [31, 4 б.]. Міне, осы қазақтардың бір бөлігі 1980 жылдары Ираннан Түркияға қоныс аударып тері кәсіпкершілігімен айналысты. Айта кету керек алғашында Иран және Ауғанстаннан келген қазақтар Түркияға ерте қоныс аударған қазақтармен тез етене араласа алмады. Кейін келе той-жиындарында бірге араласа бастады.

И. Сванбергтің мәліметі бойынша: Пәкістаннан 1950-1958 жылдары жылы Адатепеге 320 отбасы, жалпы саны 796 адам өз еріктерімен келгендерді құрайды. 1958 жылғы Түркия үкіметінің деректері бойынша Түркістан аймағынан келген ресми көшіп келушілер саны - 1892 адам (564 отбасы) - деп көрсетеді [7, С.142] Түркия Республикасы бөліп берген төрт облысқа қоныстанған қазақтардың отбасы саны: 1. Қайсар облысында 100 отбасы, 2. Нигде облысында 234 отбасы, 3. Кония облысында 160 отбасы, 4. Измир облысында 160 отбасы, барлығы 654 отбасы қазақтарды құраса, 21 ұйғыр отбасымен барлығы 675 отбасы орналасты [25 151б.].

Қазіргі кезеңде Түркияда тұратын қазақтардың санын нақты білу қиын, оның үстіне мәліметтер де әртүрлі беріледі. Берілген деректердегі сан айырмашылығы 19 000-нан 25 000-ға дейін жетсе, қазіргі кезеңде 10 000 шамасындағы қазақ саны айтылады (II). Мысалға, Сайлау Батыршаұлының мәліметі бойынша Түрік Республикасындағы диаспора өкілдерінің саны 2003 жылы 19 мың адам делінсе, 2005 жылғы мәліметтер 25 000 адамды көрсетеді. Қазіргі кезеңде қазақтардың біраз бөлігі (2750 отбасы) Мәрмәр теңізінің жағасында, Стамбулдың “Зейтинбұрын” ауданында шоғырланса, 120 отбасы

– Эгей теңізінің жағасында (Измир провинциясы), шамамен 80 отбасы - Нигде провинциясында, 60 отбасы – Анкарада және басқа провинцияларда тұратындығын мәлімдейді [32].

Түркиядағы қазақтар қауымдастығының берген мәліметі бойынша, бүгінде Стамбұлдың Зейтінбұрны ауданында 13400-дей қазақ тұрса, Гүнешли ауданында 6000 қазақ мекендейді. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында - 1500-2000, Измирде 1000 қазақ тұрады. Жалпы алғанда, қазақ қауымдастық орталығы Түркияда 21500-22000 қазақ бар деп межелейді [33]. Ал сол кездегі «Қазақ түркілері» қорының төрағасы Дервиш Қылыштың берген мәліметі бойынша 2007 жылғы санақ нәтижесінде 6 мың отбасы, 20 мыңнан астам қазақ бар [34]. 2008 жылғы санаққа сенсек, қазақтар ең көп шоғырланған Зейтінбұрны ауданында 13400 қазақтың саны 10000-ға дейін қысқарыпты. Оның басты себебін, Түркиядан Қазақстанға жылына 50 отбасының қоныс аударуымен түсіндіреді [35].

Жалпы жарыққа шыққан зерттеулер мен баспасөз беттерінде Түркия қазақтарының саны көбіне 20-25 мың деп жазылып жүр. Түркия қазақтарының саны туралы мәліметтер жинаған Мансұр Тәйжі: Түркия мемлекеті негізінен ресми халықтың санын алып отырады. Бірақ, бұл мемлекетте тұрып жатқан қай ұлт болсын «Түркия республикасының азаматы» болып жазылады, - деп көрсетеді. Иә, ақиқатында 1997 жылы Қазақстан Республикасы Түркиядағы қазақтың санын нақтылауға сұраныс болған, бірақ ол кезде Мансұр Тәйжі Түркия қазақтары санын Батыс Еуропаға кеткен қазақтың санымен қоса есептеп, Швеция, Франция, Германия, Голландия т.б. кеткен қазақтармен қосқанда 10 мың қазақтың есебін береді. Қазіргі кезеңдегі қазақтардың ең көп қоныстанған жері Стамбулдың Гунешлі аумағында 450-500, Зейтінбұрын ауданында 450-500, Измир, Кония деген жерде алғашында 160 үй болатын, қазір 50-60 үй қалды. Себебі, олардың көбісі осы Стамбулға көшіп келсе, жастары Франция, Германия сияқты Батыс Еуропа елдеріне жұмыс көзін іздеп кетеді. Салихлыда алғашында 50 үй болса, одан 20 үй қалған. Сол сияқты Сұлтанхан деген жерде 60 үйден қазір ешкім жоқ. Анкара да бар, деп көрсетеді (II).

Бүгінгі таңда баспасөз беттерінде берілген мәлімет бойынша Түркияда: Стамбул қаласы мен оның төңірегінде 4680 отбасы (23400 адам), Маниса провинциясының Салихлы қаласында 100 (500 адам), Ниде провинциясының «Алтай ауылында» - 150 (750 адам), Измир қаласында 20 отбасы (100 адам), Анкара қаласында 20 отбасы (100-ге жуық адам), Кония қаласында 30 отбасы (150 адам) және т.б. барлығы - 25000 жуық қазақ диаспорасы өкілдері тұрып жатыр [36]. Сондай ақ кейбір баспасөз беттерінде: «Көш басталғанда Түркия жеріне тағдыр тәлкегіне ұшыраған 1852 қандасымыз келген екен. Атажұрттан алыста жүрген ағайындарымыз осы елде өсіп-өніп, қазіргі таңда 20 000-дай қазақ бар. Олардың 8 000-ға жуығы Стамбул қаласында тұрады [37]. Сондай ақ, кейбір ақпарат берушілер, Түркияға алғаш барған қазақтар өздерінің ұлтын татар деп жаздырған, себебі түріктер «қазақ» сөзін «казак» деп ұғынған. Бұрын барған қазақтар әбден сіңісіп, түрік болып кеткен, - деген

мәліметтерді де айтады (II). Қазіргі таңда Түркия қазақтары жалпы бірнеше қалада өмір сүреді. Мөлшерлеп айтқанда: 1. Стамбұлда (2000 отбасы), 2. Манисада (200 отбасы), 3. Нигде (40 отбасы), 4. Анкарада (20 отбасы), 5. Ізмірде (20 отбасы), 6. Коньяда (10 отбасы), - деп көрсетеді [25].

Рулық құрамына келетін болсақ, 1978-1979 жылдардағы мәлімет бойынша Түркия жеріндегі Керей руынан тараған отбасылар саны: Жәдік - 85, Молқы - 85, Қарақас - 65, Сарбас - 55, Ителі - 45, Шұбарайыр - 35, Кеңсадақ - 4, Шеруші - 5, Меркіт - 8, Жәнтекей оның ішінде Шақабай - 60, Барқы - 30, Базарқұл - 50, Тасбике - 15, Есақасы-15, Қыстаубай - 20, Есдаулет - 5, Секел - 4, Тайлақ - 1, Қангелді - 1, Ботағара -4, Атантай - 3, Сылтайболат - 3, Найман руынан - 65, Уақтардан - 15 отбасы санын береді [7,161б].

Келтірілген мәліметтерге қарағанда Түркиядағы қандастарымыздың көпшілігі Орта жүз бен Кіші жүз қазақтарын құрайды. Бірақ, жүргізілген далалық экспедициялық сауалнама бойынша Түркия жерінде Ұлы жүздің де рулары кездеседі. Мысалы Жамбыл облысының Шу ауданынан барған Ұлы жүздің Жалайыр руынан да қазақтарды кездестірдік. Сонымен қатар Мухаммедияр Қаратамыр Түркияда кейбір түріктердің біз «жалайырмыз» дегенін естідім дейді (I). Олар осыдан 400-500 жыл бұрын барғандар болуы мүмкін деген пікірді айтады. Осы жерде айта кететін бір нәрсе, бұл аумақтарда қазақтармен бірге ұйғыр, өзбек, түрікмен, қырғыз, ноғай, татар халықтары өкілдері және Өзбекстаннан ауғанбыз деген «лақай» этнографиялық топтарын да кездестірдік.

2.2 Кәсібі, саяси, әлеуметтік –мәдени тұрмысы

Кәсібі. Қазақтар Түркияға қоныс аударған соң баяғы дәстүрлі тәртіп бойынша рулық жақындығына қарай топтаса орналасып, өмір сүрді. Олардың ауыз бірлігі өздерінің әл-ауқатын көтеруде яғни экономикалық саласын жақсартуға септігін көрсетті. Өз кезегінде түрік үкіметі қоныс аударған қазақтарға түрік тілін оқытып, мамандықтарына сәйкес жұмыстарға орналастырды. Мамандықтары болмағандары кілем тоқу, ағаш ою үйірмелеріне жіберіледі. Ерлер теміржол салуға, кеме өндірісі кәсіпорындарында жұмыс істейді. Әсіресе рубасылар, көшбасшылар ақылдаса отырып, халыққа шаруашылықтың қандай саласымен айналысу керектігі жөнінде жол көрсете білді. Алынған мәліметтерге қарағанда қазақтар Түркияға келгенде капиталсыз, босқын ретінде келгенін, сондықтан олар жұмыстың қай түрі болмасын айналысқандығы, оның ішінде он жылдай жол салу, құрылыс секілді қара жұмыстарда істегендіктерін айтады (VIII).

Сондай ақ, түрік үкіметі қазақтардың тұрақты өмір сүретін аудандарын анықтап, Түркияның Маниса, Кония, Алтай сияқты аймақтарына орналастырғаннан соң, оларға егін шаруашылығымен айналысу үшін шамамен 35,955 гектар тегін жер бөліп бергендігі жөнінде Мансұр Тәйжі өз әңгімесінде айттып өтті (II). Дегенмен де қазақтар аталған аймақтарда егін шаруашылығымен ғана емес тері және пластика өндірісімен де айналыса бастайды. Ақпарат берушілердің айтуынша алғашында қазақтар ауылдық

жерлерде бидай егіншілігімен айналысқандығы жөнінде айтады. Егіншілікпен айналысу Конияға қоныстанған қазақтарда дамыды. Себебі, оның жері кең жазықты болып, егіншілікке қолайлы болып келеді. Олар 10-20 кісіден бірігіп, трактормен жер жыртып, егін еккен. Үкімет жермен, ат арбамен қамтамасыз еткендігі, - жөнінде мәліметтер береді (IX). Осы жөнінде Дервиш Қылыш: «1952 жылы Түркия жеріне алғаш келген қазақтарды Стамбулдың, Зейтінбұрунына көшіріп әкеледі. Одан кейін үш қалаға: Кония, Нида, Манисаға бөледі. Үймен бірге адам басына 16 гектардан жер береді. Әрине, өмірінде қайла-күрек ұстап, егін егіп көрмеген қазақ берген жерді іске асыра алмаған соң, алғаш келген жерлері Стамбулдағы Зейтінбұрнаға қайта көшіп барады. Бұл жерде қолөнермен әсіресе тері жұмыстарымен айналысады – деп жазды [34]. Иә, ақиқатында қазақтардың бұрынғы ата кәсібі мал шаруашылығымен айналысуына Түркияда мүмкін емес еді. Осы жөнінде Әбділуақап Қара: "XX-ғасырдың екінші жартысында Түркияда Алтайдағыдай мал өсіріп ары бері көшіп қонып жүруге мүмкіншілік жоқ еді. Түркияның аталған өңірлерінде, аттың жалында түйенін қомында көшіп қонып жүру мүмкін еместі. Сонымен қазақ күн көруде қиыншылыққа түсті. Қарапайым халық түгіл, бұрын ел бастаған жетекшілердің өзі бала шағаның несібесін табудың қамын ойлауға мәжбүр болды. Олар біреуге кіріптар болып алақан жаймай күн көрудің жолын іздестірді. Ақырында қол өнерімен, ата кәсіптерімен айналысып нан табудан басқа шара таба алмады. Сөйтіп жаңа өмір басталды. Бұрын ел бастаған тәйжілер, үкірдайлар мен залындардың өзі тері иледі. Қолға ине, тебен алып теріден қолғап, қалпақ, тон сияқты бұйымдар тікті. Тіпті сол тіккен бұйымдарын базарға апарып сату үшін дорба мен дағар арқалады» - деп жазды [38]. Қазақтың әрбір отбасында ең болмағанда бір тігін мәшинесі болған. Олар егін шаруашылығынан босаған уақыттарда теріден қолғап, бас киім, шапан жасап, базарда сатып, кәсіпкершілікпен де айналысқандығы жөнінде, Омар Жігітте берген сұхбатында айтып өтеді. Осындай кәсіпкершіліктің нәтижесінде табыстары көбейіп, жағдайлары жақсарады. Осы өндірісті дамыту үшін алдымен ауылдарына жақын қалаларға, кейіннен Стамбул, Измир, Анкара сияқты ірі сауда орталықтарына көшкен отбасылар көбейді. Олар кейін келе өздері кішігірім кәсіп иесі болып тақия, дорба тігу, сату секілді жеке істерге көшеді. Сөйтіп қолдарында аздап ақша түскеннен кейін ақсақалдардың жетекшілігіндегі ұйымшылдық, берекемен 5-10 кісіден, тіпті кейде 20 – 30 кісіден ақшаларын біріктіріп, 1960 жылдардың аяғында тері мен пластика саласында үлкен зауыт орындары, тері киім тігу цехтары мен магазиндерін аша бастайды. Мәселен, олар 10 тері, 30 пластик жасайтын зауыттар ашты. Олар өнімдерін Еуропалық елдерге де шығарады. Бұл үрдіс өткен ғасырдың 70-ші жылдарында белең алып, 1980-1995 жылдар аралығында жақсы жалғасын тапты. Осы кезде қазақтар Стамбулда 40-тай жеке кәсіпорынға ие болды (X). Сол сияқты Әбділуақап Қара да: «Қазақтар 1960-шы жылдардан бастап біртіндеп үлкен қалаларға, әсіресе Түркияның сауда орталығы болған Стамбул қаласына ойыса бастады. Алдымен жастар

келіп қолға күрек, кетпен алып құрылық және темір жол және басқа құрылыстарда жұмыс істеді. Олар жер қазып, құм мен цемент тасып Ыстамбұлда тұрақтап қалудың амалын іздеді. Осылайша кіріс келтіріп ақша таба бастағаннан кейін ауылдағы бала-шағалары мен ата-аналарын Ыстамбұлға қастарына алды. Осыдан кейін біртіндеп қол өнеріне ауысты. Теріден қолғап, бас киім тікті. Кейін бұлдан және найлондан да түрлі бұйымдарды өндіретін болды. Осы орайда кіші кәсіпорындар ашты. Сөйтіп аздап қалтада капитал пайда бола бастады. Осы кезде бұрынғы ел бастаған жетекшілер біртіндеп шаруашылық жетекшілерге айналды. Олар 30-40 кісінін басын біріктіріп үлкен капитал жасады да өздерінің алғашқы пластика өндіретін зауоттарын құрды. Бұл үрдіс әсіресе 1970-ті жылдарда белең алды. Бұл кезде оннан аса пластика, резенке бұйымдары өндіретін зауоттар ашылды. Оларға Алтайдықтар, Түркістандықтар және Баркөл секілді туған жерді елестетін есімдер берілді. Кейбір қазақтар осы ұйымшылдықты тері саласында көрсетті. Ірі тері киім өндіретін фирмалар құрылды. Олардың бір екеуі Европа елдеріне сататындай дәрежеде сапалы бұйымдар өндіретін дәрежеге жетті», - деп жазды өз мақаласында [39].

Түркия қазақтарының тұрмыс-тіршілігі көбіне тері өңдеп, киім тігіп, дүкен ұстап сауда-саттыққа негізделген. Олар бұйымдарының сапасын арттыра отырып, сол тұрғылықты жерлеріне, Еуропа елдеріне саудаға шығарған. Мысалға байырғы ата қонысынан жырақтағы Дервиш Қылыштың әкесі 1963-ші жылдан бері осы кәсіпті нәсіп еткен. Енді ол тері өнеркәсібі ісін жалғастырып, бизнестің қыры мен сырын өз баласына үйретіп келеді. Тері өңдейтін фабрикалар, тігін фабрикалары және теріден жасалған киімдер сатылатын дүкендер оның иелігінде. Ақпарат берушілермен сұқбаттасқанымызда барлығы дерлік терімен айналысып, тон, күртеше, бас киім т.б. яғни тері өңдеп, саудамен айналысқан. Біздер тері кәсіпкершілігімен айналысқанымызда түріктер кәсіптің бұл түрін әлі игере қойған жоқ еді. Бүгінде қазақтардың арқасында тері өңдеу, тігу кәсібін меңгеріп, бүгінде үкімет 1,5 млрд. доллар пайда тауып отыр, - деп әңгімелейді [25]. Қазақтардың тері кәсібімен айналысуы Үндістанда дамығандығы жөнінде тарихшы Амандық Қорғанұлыны «Түркістан» газетіне берген мәліметінде: «Қазақтар әртүрлі кәсіпшіліктермен айналысты, негізінен, теріден бас киім мен киім тікті, кейбіреулері тігін машиналарын сатып алып, өз істерін жолға қоя бастады, өз дүкендерін ашты» -деп жазды [26].

Сондай ақ келесі бір ақпарат беруші: «Бұрын осындағы қазақтар ауылдық жерлерде тұрып егін шаруашылығымен айналысатын, сосын экономикалық жағдайларға байланысты барлығы қалалық жерлерге келе бастады. Терімен айналысты: басында бас киім, қолғап, сумка, содан кейін тон тікті. Теріні түріктерден алатынбыз. Қазіргі қазақ орталығының директоры былай дейді: «Бұрын 1955-1970 жылға дейін Кония деген қаланың Исмир ауылында тұрғанбыз. 300-400 үй түріктер тұратын. Үйді кірпіштен салдық. Материалдарын мемлекет берді. Мал жоқ болды. Басында мал ұстаған жоқ. Қол өнермен материал жоқ болғандықтан айналыспады. 20-30

адам жиналып бидай ектік, қазір жалға беріп қойдық. 1970 жылдары жастардың көбі теріден күртеше кие бастаған соң қазақтар соны тіге бастады. Экспортқа шығардық. 60 жылдары Еуропаға кеткен қазақтардан тері киім көп сатылды», - деп әңгімеледі (VIII).

Сонымен қатар ақпарат берушілерден Түркия жерінде киіз үй тігіп, жылқы ұстайтын қазақтардың барлығында естідік. Соның бірі Стамбулдан алты жүздей шақырым қашықтықта бүгінгі Түркияның үлкен өнеркәсіпті Измір қаласында тұратын Шеризат Дауыр. Оның киіз үй тігіп, жылқы ұстап, қымыз өндіретіндігі қазақ жөнінде ақын апамыз Фариза Оңғарсынова да өзінің Түркияға барған іссапарындағы хабарламаларында айтып өтеді [39].

Бір кездері Шығыс Түркістанның Көктоғайының тумасы болған Әбдімансұр Ақжолдың атасы да 1953 жылы үй-ішімен Түркияға көшіп келген. Бір кездері атамның өте әдемі жері болған еді, бірақ қазірде ол жерді Қытай иемденіп алған. Атам бір хатында өзінің жеріне жасырған асық туралы жазған, мен оның бұрынғы меншік жерінде болып, әлгі жасырын көмбені таптым. Еңбек жолымды пластмасса өндірісінен бастадым, әкемнің тері илейтін цехы болған еді. Сонан соң досым екеуміз қағаздан құрылыс материалдарын әзірлейтін зауыт аштық. Сол зауытта 500-дей адам жұмыс істеді. Осылайша ісіміз оңға басты. Он жыл бұрын Стамбулдан 30 шақырымдай жерден өзіме жер, жылқылар, өзгедей мал сатып алып, киіз үйлер тіктім - бұның бәрі қазақтың тұрмыс-тіршілігінің кішігірім көрінісі іспетті [40]. Иә, жылқы малының көшпенділер өмірінде алатын орны ерекше. Ол сайын даланың сәні, киелі жануар. Қазақ халқы жылқыны, ең алдымен ер – азаматтың жан серігі деп санаған. Осы орайда, Түркияда тұратын қандастарымыз Ақжолдар әулеті- бабадан балаға мұра болған, халқымыздың қазақ тұлпарын өсіретін арнайы орын жасатып, ат баптау өнерін жалғастырып отырса, бір жағынан отандастарымыздың елге, жерге деген сағынышын басып отыр деуге болады.

Стамбул мемлекеттің ең ірі сауда-қаржы, өнеркәсіп, мәдени және ғылыми орталығы. Байырғы ата қонысынан жырақтап қалған бауырларымыздың көбі Түркияға келгенде, тері өңдеумен айналысқан екен. Стамбулдағы көп балалы қазақ отбасы үшін мемлекеттік жұмыстан табар қаражат аздық етеді. Бұл жердегі қазақтардың көпшілігінің жеке іс-жұмыстары бар. Қандастарымыздың қолынан шыққан тауарлар ТМД елдерінде және шет елдерге де шығарылып жатыр.

Қазіргі кезеңде Түркиядағы қандастарымыз мемлекеттің жұмысын істегеннен гөрі жеке өз кәсіпкершілігімен айналысқанды жақсы көреді. Осы жөнінде ақпарат беруші: «Жалпы еркін жүріп қалған қазақ баласы үшін партияға кіріп, біреуге бағынышты болу өте қиын. Мәселен, партияға кірсең, сол партияның сойылын соғып, маңайыңа жақтас жинауың керек. Саясаты аумалы-төкпелі Түркияның қыбын табу да оңай емес, сондықтан өз кәсібімізбен шұғылданғанымыз абзал, - дейді (XI). Жалпы, өткен ғасырдың 60 - 70 жылдарындағы қазақтар бизнеске, жеке кәсіпкершіліктер ашуға бейім болса, 1980 жылдан бергі жастар шет елдерде, Түркияда жоғары білім алып,

оқыған мамандықтары бойынша қызмет етуде. Әрине, әл-ауқаты көтерілген халықтың саны да артады. Соңғы жиырма жылда қазақ диаспора өкілдері балаларының да білім деңгейі көтеріліп, жастар оқуға мән бере бастады. Қазіргі кезде олардың арасында адвокат, актер, инженер, дәрігер, журналист және т.б. жан-жақты білікті жас мамандар саны көбеюде.

Қазіргі қоғамдық- әлеуметтік және мәдени тұрмысы. Түркия - Қазақстан тәуелсіздігін алғаш болып мойындаған бауырлас мемлекет. Сондықтан Түркия саясатының түріктестес халықтарға құшағын айқара ашуы қашан да басты ұстаным болып келеді. Оның дәлелі жоғарыда айтып өткендей қазақтардың мұң-мұқтажына құлақ асып, сұраныстарын қанағаттандыру. Атап айтқанда Стамбулда қазақтардың бірыңғай тұруына арнайы жер беріліп, «Қазақкент» ауылы болып жазылуы. Осы жөнінде Мансұр тәйжі былай дейді: «Мекен жайымыз Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкент ауылы болып жазылады. Бірақ бір бір төңкерістен кейін Еврен деген генералдың атын берді. Ауылда келген жағымызды ұмытпау мақсатында аталған «Алтай» атты көшелер бар. Кейін келе бұрын уәли (әкім мағынасында-Б.К.) қызметін атқарған кісі Стамбул қаласының ауылшаруашылық министрі болғаннан кейін, сол кісіге өтінішпен машина жүретін жол, осы жерден балаларымызды оқытатын мектеп ашуға, үш мешітке азан шақыратын мұнара салып беруін сұрадық. Соның нәтижесінде 1976 жылы осы жерге үлкен жол салынды. Балаларымызға 1976-1993 жылдар аралығында 5 жылдық бастауыш мектеп ашып берді, одан әрі қарай орта мектепте оқыды. Әрине балалардың бәрі түрікше сауат ашып түрік тілінде оқыды. Түрік елінің тілі, діні, ділі қазақтармен бір түбірден шығып, тамырлас болғандықтан сол елді паналап барған қазақтар түрік тіліне бейімделе бастағаны соншалық, түрік тілін ана тіліндей тез арада меңгеріп алды. Сол үшін қазақтардың екінші буыны ана тілін түрік тілімен ауыстыра бастады. Сондықтан болар, қазіргі Еуропадағы олардың ұрпақтары ағылшын, неміс, француз, тағы басқа еуропалық тілдермен қоса, түрік тілінде тамаша сөйлей алады да, қазақ тіліне келгенде шорқақтайды (II).

Сонымен қатар Қазақкент аймағында да қазақтардың өз қаржысымен салынған екі ғимарат бар. Қожа Ахмет Яссауи атындағы мешітте жастарға діни білім беріліп, дәріс мектебінде 30-40 бала білім алады. Мұнда Қазақстаннан келген жастар да түрікше тіл үйреніп, екі жылдан кейін университетке тапсыра алады. Екінші ғимарат «Қазақкент Алтай мешіті» оған шамамен 500 адам сияды. Отандастарымыз бұл мешіттің атауын туған жерге деген сағыныштан, үнемі айтып жүру үшін «Алтай мешіті» деуді жөн көрдік дейді» (XII).

Уақыт өте келе әлеуметтік жағдайы жақсарған қазақ диаспорасының өкілдері жасөспірімдердің ата-бабасының әдет-ғұрпын білмей өзге тәрбиеге еліктеп, ой-өрісінің өзгеріске ұшырай бастағанын байқайды. Сол себепті ақсақалдар бас қосып, жас ұрпақты қазақтың мәдениетімен, салт-дәстүрімен, тарихымен таныстыра отырып, тілге үйрету арқылы қазақы рухта тәрбиелеу, сондай-ақ қазақтардың өз арасындағы ынтымағы мен байланысын нығайту

мақсаттарында жоспарлар жасайды. Осының нәтижесінде Түркиядағы қазақ диаспорасының отырған жерлерінде бірқатар қоғамдық ұйымдар мен қорлар құрылады.

Қазіргі таңда Түркияда қазақ диаспорасы өкілдерінің күшімен құрылған Стамбулда «Қазақ түркілері қоры», «Яссауи қоры», «Шығыс Түркістан көші-қон одағы» «Гүнешлі қазақтары қоғамы», Маниса аймағындағы «Салихлы қазақтары қоғамы», Нигде аймағы Ұлұқышла ауданындағы «Алтай ауылы қазақ қоғамы», Кониядағы «Ісміл ауылы қазақ түркілері мәдениет және әлеуметтік жәрдем қоғамдары» жұмыс істеуде [41].

1960 жылдары құрылған «Шығыс Түркістан» қоғамына барлық түркі ұлтының өкілдері: ұйғыр, қырғыз, татар, қазақтар енді. Алғашқы кезде барлығы бірігіп өмірге қажетті сұраныстарды бірге көтеріп жүрді. Кейін келе әр ұлттың өз талабы, өз сұранысы болғандықтан, оның үстіне өздерінің ұлттық дәстүрлі мәдениетін жастарға үйретуі үшін 1986 жылы «Қазақ түріктері қоры» деп бөлініп алады. Бұл қор қазақ тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін сақтау үшін құрылған еді.

«Қазақ түркілері қоры (Қазақ мәдениеті орталығы)» 1986 жылы мәдениет саласына бағытталып құрылған. Қордың басты мақсаты – қазақ мәдениетін таныту, ата-баба дәстүрін сақтау, қазақтар арасында ынтымақты күшейте отырып, жастарды тәрбиелеу үшін қазақ тілін, тарихын оқыту, қолөнерге баулу, музыкалық аспаптарда ойнау, ән айту, би билеуге үйрету және т.б. Ол үшін оқыту дәрісханалары жұмыс істейді. Оқыту шығындарды жабу үшін ақылы оқытылады. Бұдан басқа, қазақ тарихын зерттеу, қоғам мүшелері арасында әлеуметтік, мәдени және материалдық тұрғыда көмек көрсете отырып, тек Түркия қазақтарына ғана емес, қажет болса түрік азаматтарына да жәрдем беру тәрізді міндеттерді атқарады. Қордың қазіргі төрағасы Абдулуақап Қылыш қазіргі таңдағы Түркия қазақтары туралы былай деп сыр шертті: «Бүгінде өз күнімізді өзіміз көріп отырған жайымыз бар. Мемлекеттен көмек алмаймыз. Жұмыс істемесең бала-шағаны асырай алмай, аштан қаламыз. Бұрындары барлығымыз бірігіп завод-фабрикалар ашып, мысалы 60-70 қазақ бірігіп бірлесіп жұмыс жасайтынбыз. Қазақтарда тері, линолиум шығару (еден төсеніші) кәсіпкершілігі мен пластик заводтары көп болатын, жағдайымыз жақсы еді. Қазіргі кезеңде ондай шағын кәсіпкершілік те қалып барады. Себебі Қытайдан арзан заттардың келуі біздің тауарымызға деген сұранысты азайтып жіберді. Сондықтан бүгінде әркім өз қалауын жасайды», - деп әңгімеледі (8).

Әдетте Түркия қазақтары Ақсарайда, Нигде Алтайкөй, т.б. жерлерден өздері салған «Вакиф» қорының ғимаратында жиналады. Стамбулдағы Зейтінбұрын аумағындағы қордың бірінші қабаты дәріс беретін орын, екінші қабатында қордың басшысы отыратын кеңсе, үшінші, төртінші қабаты арнайы осындай дастархан жайып той, жаназаға жиналып отыратын орын. Әдетте үшінші қабатында әйелдер отырады, ал төртінші қабаты ер кісілерге

арналған. Сонымен қатар сол төртінші қабатта қазан-ошақ, тамақ пісіретін орын жасалған.

Қордың негізін қалаушылардың және кезінде оны басқарған белсенділердің аты-жөндері: Дәуіт Ашықкөз, Мұхаммәди Қылыш, Абдулах Имрен, Яданхан Акай, Шеризат Доғру, Тоқтаубай Топлы, Аббаш Калкан, Кадир Хайдар, Жәми Аужы, Абдулжәлел Инан, Тоқтаубай Орхан, Мұрат Аксел, Құнанбай Нәзір, Сұлтан Мехмет, Сербест, Сыдықхан Ұлучай, Мәлик Шерефлі, Жәлел Абдулжәлел Кахруман, Ибрахим Мутлу, Абдулжәлел Гүлер, Шахмансур Дених, Мади Чалышкан, Зафер Селви, Өмір Жігіт, Ебуталип Чобаноглу, Илияс Саха, Дервиш Қылыш, Жұмали Зенгин, А. Уақап Қылыш [42].

Қордың қолдауымен жылына 4 рет «Арман» журналы шығарылады. Онда Қазақстан туралы, соның ішінде мәдениет саласында болып жатқан жаңалықтар жайында мақалалар жарияланады [27]. Осы «Арман» журналдың бастамасын салған қаламы ұшқыр, төртінші билік иесі, Түркиядан тұратын қандасымыз -Ертұрыл Ербаш. Қазіргі таңда Ертұрыл «Сабах» (SABAH) газеті жаңалықтар бөлімін басқарады. Сабах 1986 жылдан бері күнделікті шығып тұратын, Түркиядағы ең белді, оқырмандары мол басылымдардың бірі. Ертұрылдың басшылығымен 35 репортер, 2 редактор әлемнің түкпір-түкпірінде болған күннің басты жаңалықтарының ізін суытпай жариялап отырады. Сонымен қатар, ұлтжанды Ертұрыл атамекеннен жырақта жүрсе де, ол тарихи Отанындағы жағымды жаңалықтарды насихаттап жүреді. Ол «Қазақ түркілері қоғамы» қорының мүшесі, сондай-ақ жастар медиа директоры.

Жалпы, Түркиядағы қазақ қауымдастығы жанында қазақ тілі мен дін пәндерінің курстары, қайырымдылықпен айналысатын қор ашылып, тіптен жеке "Арман" атты журналда қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті жөніндегі мақалалар да жарияланып отырады. Осының барлығы болашақ ұрпағының ұлттық мәдени мұраларын ұмытпауы үшін жасалынып отырған тірлік деуге болады. Түрлі-түсті түрік тіліндегі журнал Қазақстан жаңалықтарын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мәселелерін қамтиды екен. Журналдың жалпы таралымы - 7500 дана. Оның 55 данасы Америка қазақтарына, тағы біршама бөлігі Германия, Бельгия, Францияда тұратын отандастарымызға таратылады. Түркиядағы қазақ қауымдастығының алғашқы төрағасының бірі Дәруіш Қылыш: "Біз қазақша журнал шығаруға аса мүдделіміз. Мұндағы түріктер біздің түбіміз бір деп біледі. Бізде түрікшеге аударылмаған кітаптар өте көп қой. Тіптен, түріктердің өздері қазақтың мәдениеті мен тарихын тануға құлықты болып отыр" — дейді [33].

Мұндағы қазақтар журнал аясында Қазақстанның көрікті жерлерін насихаттауды да өзіне парыз деп біледі екен. Бұл жөнінде қазақ диаспорасының басшысы: "Қазір әлемге қарасаңыз, дүние кішірейіп барады. Дамыған елдерге табаны тимеген адам кемде-кем. Сондықтан көпшілік: "Біз бұрын-соңды ешкім болмаған жерге барғымыз келеді" — демей ме?! Бұл мүмкіндікті мүлт жібермей, Қазақстанды әлемге паш ету керек қой.

Көкшетау, Бурабай, Оқжетпесті біз әлі де туристерге таныта алмай отырмыз. Сондықтан шетелге шығатын Қазақстанның "Caspionet" кабельдік телеарнасы арқылы Қазақстанның тарихи, мәдени, яғни туристік жерлерін неге насихаттамасқа?!" - дейді [24].

Қожа Ахмет Яссауи қоры (1991 жылы құрылған), «Салихлы қазақ қоғамы», «Гүнешлі қазақ қоғамы», «Алтай ауылы қазақ қоғамы», «Ісміл ауылы қазақ түркілері мәдениет және әлеуметтік жәрдем қоғамы», «Жас қазақ» клубы біраз жұмыстар атқарып келеді. Бұлардың көпшілігі кіші-гірім қоғамдар. Бұлардан басқа да бірқатар қоғамдар ашылғанмен, кейін келе түрлі себептермен жабылып қалады.

Сондай ақ 1996 жылы оннан аса шет елдерден келген қазақ диаспорасы өкілдерінің қатысуымен өткен Дүниежүзі қазақтарының кіші құрылтайында Стамбулда Қазақ мәдениеті орталығы ашылды. Ол қазақ халқының мәдениеті мен әдет-ғұрпын насихаттайтын және отандастар кездесетін орталыққа айналды. Сондай ақ, «Қазақ түркілері қоры» мен «Гүнешлі қазақтары қоғамы» Стамбулдағы Абай атындағы мектепті ашуда және Абай Құнанбаев пен Қабанбай батырға ескерткіш қою жұмыстарына үлкен үлес қосты. 2003 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Абай атындағы мектептің тұсауын кескен еді. Қазіргі таңда аталмыш оқу ордасында 1700 – дей бала білім алып отыр. Оның 50-і қазақ балалары. Ыстамбұлдағы қазақтардың негізгі бөлігі -Зейтінбұрын ауданында шоғырланған. Сондықтан халқымыздың ұлы ақыны Абай есімі берілген көше мен мектептің дәл осы ауданда орналасуы заңдылық. Ал қандасымыз Ілияс Сака Зейтінбұрын ауданы әкімінің орынбасары қызметін көп жылдан бері атқарып келеді. Өз ісіне сенімділік, адал еңбек, халықты түсіне білу. Шетелде шенеунік болып, лауазымды қызмет атқарып отырған бауырымыздың өмірлік ұстанымы осы (XIII).

Түркиядағы қазақтардың сырттағы туғандарын іздеуіне байланысты өрісі кеңейіп, рухани мәдениетін жандандыруға мүмкіндік алды. Мәселен, Түркия қазағынан бірінші болып туыс іздеп Шынжаңға сапар шеккен азамат Құсайын Тәйжіұлы Мансұр 1979 жылы Қытай Халық Республикасына барып бүкіл Шынжаңды аралап өз туыстарын тапты әрі олардың жағдайын білді. Түркиядағы қазақтардың хабарын сондағы қазаққа жеткізді. Туыстарынан шамамен 50 жылдан кейін хабар алған Түркиялық қазақтардың Қытайға туыстық сапарлары жиіледі. 50 жыл бұрын тағдырдың тәлкегімен бір - бірінен айрылған туыстар қауышып, мәдени алмасулар көбейді. Қытайдағы қазақтар Түркиядағы қазақтармен салыстырғанда өзінің ана тілін жақсы сақтаған. Сондықтан жастар арасында ұмытылып бара жатқан ана тілі қайта жанданды. Сонымен қатар бір миллионнан астам Шынжаң қазағының әндері, күйлері мен кітаптары Түркиядағы қазақтардың ықыласына бөленді.

Сондай ақ, тәуелсіздік алған жылдары қазақтар Қазақстанға жиі қатынаудың арқасында елден де ұлттық тілдегі әндер мен кітаптар ақындар айтысы және кинолар әкеліп халық арасына кеңінен таратты. Осы айтыстар жазылған видео магнет таспаларды әрбір қазақ отбасы көшіріп алып қызыға

тамашалады. Бұл әрекеттер де қазақ жастарының туған халқына Отанына деген сүйіспеншілік пен қазақ тілін білуге деген құштарлықты тудырды. Соның арқасында елге келіп оқығысы келетін жастардың саны артты деуге болады. Мәселен, 2007 жылы қарашада Стамбулдағы Бас консулдың көмегімен «Топкапы» қалалық саябағында «Қазақ мәдениет үйі» мен қазақ тілін үйрету орталығы ашылды. 2008 жылы ҚР БҒМ квотасы бойынша Түркиядағы қазақ диаспорасының екі өкілі Түркістан қаласындағы Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне дайындық кустарына оқуға жіберілген (VIII). Міне, осындай шаралар екі ел тарапынан да қолдау көріп отыр деуге болады.

Түркиядан сыртқа ауған қазақтар. Енді сол Түркия еліндегі қандастарымыздың басқа шет елдерге кетуіне қысқаша тоқталып кетейік. Қазіргі кезеңдегі Еуропа, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Тайвань, Швеция т.б. елдерде мекендеп отырған қазақтардың дені Түркиядан қоныс аударғандар болып саналады [10, С.161-163]. Олардың негізгі бөлігі наймандар мен керейлер [27,19 б.].

Бұндағы қазақтардың алғашқы легі 1961 жылы Германия мен Түркия арасында «еңбек миграциясы» туралы келісім-шартқа қол қоюмен байланысты қоныс аударады. Осы келісіммен, жұмысшы қолы жетпеген Еуропалық елдер Түркиядан жұмысшылар алдырта бастады. Көптеген түрікпен бірге қазақтар да Еуропа елдеріне кетіп қалды. 1962 жылдан бастап Түркиядан Германияға қоныс аударғандар саны көбейе түседі. Түркия мұндай келісім-шарттарды еңбек күшіне мұқтаж басқа да Еуропа елдерімен жасайды. Осындай еңбек миграциясы келісім-шарттары негізінде қазақтар сол 1960 жылдардың алғашқы кезеңдерінен бастап 1970 жылдардың аяқ шеніне дейін Түркиядан Германияға, Швеция, Франция, Австрия, Норвегия, Дания және Швейцария сияқты Батыс Еуропа елдеріне көптеп көшеді. Осылайша Еуропа елдерінде қалыптасқан қазақ диаспорасының қатары 1980 жылдары Голландия, Франция, Ұлыбритания және Австрия сияқты елдерге де қоныс аударып толыға түседі [33].

Осы жөнінде кезінде Германиядағы қазақ орталығының басшысы болған, бүгінде Түркия қазақтар қауымдастығының Германиядағы мүшесі Әбдірахман Четин (керей ішінде Абақ Керей): «Германияға 1963 жылы жұмыс бабымен Түркиядан 15 отбасы бірге көшіп келдік. Бүгінде қазақтар Мюнхен, Швеция, Голландияда біраз бар. Соның ішінде Францияның Париж қаласында 2500 отбасы, одан кейін 2400 отбасы Кельн қаласында, Германия Мюнхен, Берлин, Гамбург, т.б. қалаларында, сонымен бірге Еуропаның он елінде осы Түркия жерінен кеткен қазақтар мекендейді. Қазақтардың шет елдерге қоныс аударуы да Түркия елінің сол жылдардағы экономикалық қиыншылықтарына байланысты болатын. Ол кезде 25-30 жастарында кеткен қазақтардың алды қазір 60-70 жасқа келді. Басында келіп кетіп жүретін. Содан кейін мүлдем сіңіп кетті. Түркі тілдері бізге жақын тіл болғаннан тез үйреніп, қазір жастарымыз шүлдірлеп қалды (II).

Ол жақта да қазақтар алғашында саудамен айналысқан, одан кейін сауда жүрмей қалғаннан кейін, түрлі жұмыстар істеп күнелтті. Негізінен Түркияда тұрғанда балалар білім алған жоқ еді, балалар оқымады. Қазір жастар оқып, үкімет жұмыстарын істеп жатыр. Сол Еуропаға барғанымызға 50 жылға жақындап қалды. Еуропа елдеріне жұмыс күші ретінде бардық. Бүгінде жастардың Қазақстанға келгісі жоқ. Жалпы сырттағы қазақтар елге барғанша шет елде тұрып, қазақ елін дәріптеген жақсы деп ойлаймын, бұл ойымды Құрылтайда да айтқанмын. Еуропа елдерінде де қазақтар жиылып жылына бір рет құрылтай өткізіп тұрады. Ал енді жастар өздерін қазақ екенін ұмытпау үшін арнайы сол тұрып жатқан елдерінде қазақ қоғамдары құрылған. Сол қоғамдарда Қазақстаннан көмек ретінде тіл үйірмелерін ашып, тілін, домбыра үйірмелерін ашып, үйретсе домбыра тартатын адам жоқ. Бұл жақта ешкім тарта алмайды. Қоғамнан көңіл бөлініп, іздеп жатқан ешкім жоқ. Мен өзім Президентке қанша рет ниет білдіргенмін. Кейін Қазақстан Парламентінде Берлинде қазақ орталығы ашылсын деген шешім шыққан. Ал бала оқыту үлкен мәселе, көңіл бөліп жатқан ешкім жоқ. Қазір халықтың жағдайы төмендеп кеткен. Нанын тауып күндерін көріп жүр. Еуропадағы жастар жаңадан білім алып, жұмыс істеп жатыр. Қалғандары сол кара жұмыста аэропорттарда, т.б. жерлерде жұмыс істейді. Терімен айналысатындар Францияда бар, бірақ аз. Жастардың патриоттық, ұлттық сезімдері бар, елге, жерге деген. Сондықтан оларды бір-бірімен жиі араластыру керек. Ол үшін Қазақстанмен тығыз қарым-қатынаста болатын бір көпір болса, оны Елшілік арқылы мемлекет шешеді. Қазақ тілін білу міндетті болмай қалды, жастарға ағылшын тілін білу міндетті болып тұр, деп әңгімелейді (XIV). Сөйтіп Еуропа елдеріндегі екі мыңдай қазақ дияспорасы Германия, Франция, Швеция, Голландия және Австрия секілді елдерде өмір сүруде. 2001 жылы мамыр айында сол қазақтардың бір бөлегі Германияның Кельн қаласында қазақтардың Еуропаға орналасуының 40 жылдығын атап өтті, -деп жазды Әбдіуақап Қара [38].

Түркиядан Еуропа елдеріне жұмыс іздеп барғандар дамыған Батыс елдерінің қоғамдық тәртіп, заңды жұмыс режиміне бойы үйреніп қалғандықтан атамекенге оралулары екіталай. Егер Қазақстан ерекше қарқынмен дамып, құқықтық жағын реттесе елім деген азаматтардың оралғысы да келетіндігін байқадық.

2.3 Қазіргі кездегі Түркиядағы қазақ диаспорасының проблемалары

Түркиядағы қазақ қандастарымыздың арманы Қазақстанның барлық сыртқы және ішкі саясатымен, жаңалықтарымен таныс болу, мәліметтеріне қанық болу. Соңғы кезеңдерде оларға Қазақстаннан түрлі кітаптар, журналдар көптеп барғанмен, түрік еліндегі қандастарымыз кирилл әрпін танымайды. Сондықтан олардың бар ниеті - еліміздің тездеп латын әліпбиіне көшуді қалайды. Қай қазақпен сөйлесек те Қазақстанның латын тіліне көшіп, емін еркін ақпарат көзімен алмассақ, деген пікірлерін айтады. Осыған

байланысты қауымдастықтың бұрынғы төрағасы Дәруіш Қылыш былай дейді: " Түркиядағы қазақтар болсын, Еуропадағы қазақтар болсын, қазақша кітап-журналдарды, баспасөзді оқи алмайды. Мұнда біздің жеке кітапханамыз бар. Онда Қазақстаннан жіберілген 5000-нан аса кітап шаң басып тұр. Оның ішінде Абай атамыздың, Мұхтар Шахановтың, т.б. қазақ ақын-жазушылардың кітаптары бар. Бірақ оны оқуға мүмкіндік жоқ",- деп қынжылады [24].

Зейтінбұрны ауданында Абай атындағы орта мектепке ғұламамыздың аты берілгенмен қазақ балалары түрік тілінде білім алады. Дәруіш Қылыштың айтуынша, «Қазақ қауымдастығы» жанында қызмет ететін қордың қазақша мектеп ашуға қаражаты жетпейді. Екінші жағынан біз бөлек қазақ мектебін ашып, қазақша бала оқытамыз, деуге ыңғайсызданамыз. Әу бастан әкелеріміз мұнда келгенде, түріктер бізді жылы шыраймен, құшағын жайып қарсы алған. Қазақ су ішкен құдығына түкірмейді. Жалпы, екі ел арасындағы ынтымақтастық өсу үстінде ғой, сондықтан бұл мемлекет те қазақша мектеп ашуға қарсы болады деп ойламаймыз. Бұл орайда Қазақстан Түркияда қазақ мектебін ашуға өзі түрткі болмаса, біздің мұнда мектеп ашуға жағдайымыз жетер емес. Қазақ тілін өзіміз де көп біле бермейміз. Қазақ мектебін ашсақ, оған мұғалім, кітап-оқулықтар керек. Сондықтан бұған мемлекет тарапынан үлкен көмек қажет" — дейді Дәруіш Қылыш (IX) Сондай ақ Стамбұлда кешкі 5 пен 6 арасында далада жүрген бірде-бір қазақты көрмейсің. Өйткені дәл осы уақыт аралығында "Caspionet" телеарнасынан бір сағат «Айтыс» көрсетіледі екен. Алты қабатты Қазақ қауымдастығының бірінші қабатын қандастарымыз арнайы телеарна көруге арнапты. Төрде үлкен үй кинотеатры тұр. Онда күні бойы бір ғана телеарна көрсетіледі, ол - "Caspionet". Көне көз қариялардан мәліметтер алғанымызда олардың көпшілігі айтысты сүйіп көретіндігін айтты [24]. Бірақ қария айтыстың бір-ақ сағат көрсетіліп жүргеніне қынжылады. «Қазақ түркілері қоғамы» мүшесі Дәруіш Қылыш болса, жастарға арналған қызықты ток-шоу бағдарламаларының, жаңа заманғы қазақша әндер мен бейнеклиптердің көптеп көрсетілуін тілейді. Себебі Стамбұлдағы қазақ жастары айтысқа қатты құмартпайды екен. Есесіне Түркияда 100-ден аса түрікше телеарна болған соң, жастар көбіне жергілікті телеарналарды қызықтап көреді. Сондықтан Түркия қазақтарының бар тілегі — "Caspionet"-тен қазақша хабарлардың да көптеп көрсетілсе деген тілек айтады. Егер осындай қазақ тілінде көрсететін телеарналар көп болып, әр түрлі бағдарламалар болса жастарымыз тілін үйреніп те қалар ма еді деген пікірлерді айтады (IX). Жалпы, жергілікті қазақтардан байқағанымыз, олардың тілдері түріктеніп барады. Оның үстіне аты-жөні, есімдерінің дені — түрікше.

Еліміз тәуелсіздігін алғалы бері ата-жұртқа қайтып жатқан қазақ отбасылары да кездеседі. Кәміл Гезердің мәліметіне арқа сүйесек, жыл сайын 50 отбасы Қазақстанға қарай жол тартады екен (X). Бірақ Дәруіш Қылыш көші-қонның қиындығын да тілге тиек етеді. Бұл орайда ол: "Қазақстанға кетіп жатқан қазақтардың әуежайдан шыққан соң, барар жері

жоқ. Сондықтан біздің өтінеріміз, Қазақстанға көшіп жатқан оралмандарды бес-алты айдай бір орталыққа қоныстандырып, сол уақыт аралығында тым болмаса, тілді, жазуды үйренсе дейміз. Бұл жердегі жастар елге оралуы керек. Түркиядағы қазақ жастарының арасында дәрігерлер, полицейлер, мұғалімдер, әскерилер, т.б. маман иелері бар. Олардың да елге қайтқысы бар. Бірақ жастар: "Біз Қазақстанға қайтсақ, олардың жазуын білмейміз. Қайтадан бірінші класс баласының күйін кешпейміз бе?" деп қорқады», - дейді.

Дегенмен, Түркиядағы қазақтардың көбі елге оралуға асықпайтын сияқты. Себебі мұндағы қазақтардың дені шағын бизнеспен айналысады. Яғни, тұрмыстық деңгейі өте жақсы. XX ғ. 70-80 жж. күрт дамып кеткен тері өңдеу бизнесі жергілікті қазақтардың әл-ауқатының өсуіне зор септігін тигізді. Дәруіш Қылыш өз бизнесін Қазақстанға көшіруге ынталы. Бірақ Қазақстанда шағын бизнесті ашудың қиындығын айтады. "Стамбұлдан елге қайтайын десек, Алматыда үйді жалға алу өте қымбат. Сосын екі елдегі үй бағасының ара-қатынасы жер мен көктей. Алматыда үй бағасы шарықтап тұр. Оның үстіне бюрократия бар. Бір кәсіпорын ашайын десек, бір емес, бірнеше есіктің табалдырығын тоздыру керек екен. Қазақстанға барып, бюрократияның кесірінен орныға алмай, қайтып келгендер де бар" — дейді, Дәруіш Қылыш (IX). Сондықтан сырттағы қазақтарды елге үлкен жеңілдіктермен көшіру мәселесі де қамтылса жөн еді. Әсіресе шетелдегі қазақтардың шағын бизнесін елімізге көшіруге мемлекет тарапынан қолдау көрсетілсе еліміздің экономикасының дамуына бірден-бір септігі тиер еді. Бұл да шетелдік қазақтардың бір тілегі.

Қандастарымыз еліміздің небір тарихи, мәдени жерлерін түрік еліндей насихаттап туризм орталығына айналдыруға да болады деген ұсыныстарын да айтып қалды. Еліміздің туристік орталықтарын, қорықтары мен шұрайлы жерлерін көркейтп, Қазақстан туризм кластерін дамытса, елімізге мұнайдан да көп ақша түсер еді, - деп, ата-баба жұртына жанашырлық танытады. Зейтінбұрында 400 000 халық тұрады. Аталмыш ауданды бірлігі жарасқан мекен деп те атайды. Өйткені, бұл жерде қазақпен бірге, түбі бір түрік халықтары - әзірбайжан, қырғыз, өзбек тату өмір сүріп жатыр [28].

Зерттеу барысында біздің ақпарат берушілерге қойылған Қазақстанға неге бармайсындар? деген сауалға кейбіреуінің тарихи Отанда біраз болып, саудамен де айналысқандығын айтып берді. Бірақ Қазақстанға барғанымызда біраз кемшіліктер болды. Келіндер дейді, бірақ жағдай жасалмайды нақты берілген жер, үй жоқ. Жұмыс жоқ. Көші-қонмен де біраз айналыстым. Сауда да кішкене зиян шектік. Қазақстанға барғымыз да келеді. Екінші жағынан біздің ұрпақтарымыз қазақтықтан кетіп барады. Қазір түрік жерінде Керейдің Қаракас руынан 150 үйдей бар, 500 дей жан саны бар. Қаракас, Назым, Байым деп 3 атаға тарайды. Соның шежіресін жазып жатырмын. Күнкөрістің қамымен тұрып жатырмыз. Бірақ жүрегімізде Қазақстанның тілеуін тілейміз. Қазақстаннан гөрі Түркиядан жақсылықты көп көрдік. Жер іздендер, жұмыс істендер дейді. Біз Түркияда бірімізге біріміз сүйеу болып жан сақтап келген елміз. Ал 3-4 үй ғана көшіп кетсе ол бізге ыңғайсыз. Үйін сатып Қазақстанға

барғандар Түркияға қайтып келіп үй ала алмай қалғандар да бар. Біздің бір кемшілігіміз оқыған азаматтарымыз аз, кезінде көбісі оқи оқымады. Қазір жақсы жастарымыз жаңадан оқып жатыр, деді қазақ вакифын 3 жыл басқарған Омар Жігіт (IV).

Қазақстан алыс шетелдердегі қазақтарға қатысты саясатында Қазақстанға, атамекенге деген патриоттық сезімді күшейтуге бағытталуы тиіс. Өйткені, Түркия және Еуропа елдеріндегі қазақтар арасында Қазақстан туралы салқын көзқарастардың болып жатқаны байқалады. Оларда тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстан дегенде құлағы елең ете түсіп, елім деп жүрегі толқып кететін отандық сезімнің басылғаны, тіпті Қазақстанға немқұрайды қарай бастағаны назардан тыс қалмауы керек. Мұның басты себебі, алғашқы жылдардағы Қазақстаннан келген азаматтармен болған кейбір түсініспестіктер мен келеңсіз тәжірибелер. Сонымен қатар, тәуелсіздіктен бергі 20 жылда Қазақстан мемлекетінен рухани және материалдық тұрғыдан қолдау таппағандары. Сондықтан Қазақстан туралы патриоттық сезімдерді күшейтетін үгіт-насихат шараларын көбейтіп, оған баса мән беру қажет. Ол үшін, шетел қазақтарымен Қазақстан арасындағы байланысты күшейту қажет. Дүниежүзі қазақтары құрылтайлары жүйелі түрде өткізілуі тиіс. Оған халықтың жас, кәрі әртүрлі өкілдерінің түрлі мамандарынан адамдар қатыстырылуы орынды (V).

Қазіргі кезеңде жас өспірімдер ана тілін ұмытып, сол тұрған ортасына көбірек бейімделуде. Сондықтан елім, жерім дейтін әрбір қазақ қай жерде жүрмесе де жас буындарға Қазақстан мемлекетін, туған елінің жетістіктерін насихаттау қажет. Сондықтан құрылтайларды жиірек өткізіп, үлкен, кіші демей әр буыннан адамдар қатыстырылуы керек. Қазақстандағы ұлттық және мерекелік күндерге шетел қазақтарын әсіресе жастарды қатыстыруға күш салу. Құрылтай, пікір алмасу, талқылау жүргізу деген сөз. Оған әрине шетел қазақтарының ой айта білетін, Қазақстанның жетістіктерін еліне қайтқаннан кейін ауыл-аймағына, туыстарына әңгімелеп бере алатын адамдар шақырылуы тиіс. Сондықтан бұған шетелдегі қарапайым адамдар қатыса алмауда. Бұл себептен шетел қазақтарын Қазақстанмен қарым қатынасын жалғастыру үшін басқа жиын шараларды да ойластырған жөн. Мәселен, Астана күні, тәуелсіздік мейрамы, наурыз сияқты ұлттық және мерекелік шараларға шетел қазақтарының өкілдерін шақырған дұрыс. Ол құрылтай болмағандықтан халықтың әр буынынан адам шақыруға болады. Мұнда тек қана, бір шақырылған адам, екінші шақырылмайды деген принцип болуы орынды. Кезінде Тайвань өкіметі осындай шара қолданатын. Қытай Халық Республикасына қарсы бұрынғы Қытай азаматтарын үгіттеу үшін Қытай диаспора өкілдерін, оның ішінде Қытайдан ауып келген Түркия қазақтарының өкілдерінен жыл сайын 15 адамды бүкіл шығындарын көтеріп Тайвань Республикасы күніне 30 күнге шақыратын. Мұндай шараларды 30 күн үшін болмаса да бір апта, екі аптаға Қазақстанның да ұйымдастырғаны жөн. Сөйтіп, алыс шетел қазақтарын Қазақстан туралы көбірек құлағдар ету керек. Өйткені өз отаны туралы мәліметі жоқ адам, қалайша отанына қызмет

ете алады? Оның имиджін шетелдерде қалай көтере алады? Сондықтан мысалға 8 наурыз халықаралық әйелдер күніне шетел қазақтарының аналарын, оқымысты қыздарын шақыру керек. Жазда каникулға баратын, университетте оқып жүрген жастар үшін бір айлық тіл-мәдениет бағдарламаларын ұйымдастырған да жөн. Шетел қазақтарын бауырға тарту туралы Қазақстанда үгіт-насихат шараларына маңыз берген дұрыс. Өйткені, Қазақстанның жергілікті халқының, мемлекеттік орындардағы, әкімшіліктегі қызметкерлердің шетел қазақтарына менсінбей қарағаны және басқа да келеңсіз жағдайлардың аз да болса болып жатқаны айтылуда. Мұнда шетел қазақтарының өздерінің қателіктері де бар шығар. Дегенмен бұрынғы кеңестік жүйенің қазақты қазаққа салу саясатының үгіт-насихаттарының да кері әсері әлі толық жойылмағаны байқалады. Қазақстан азаматтарының шетелден келген қазақтарға "байдың тұқымдары", "кезінде алтындармен (қайдағы алтын екен!?) қашып кетіп едіңдер, енді не беттеріңмен келіп жүрсіндер?", немесе "кезінде қиыншылықты біз көрдік, сендер қаштыңдар, енді жағдайымыз жақсарғанда келіп жүрсіздер" деген сөздер естіліп жүреді. Мұндай орынсыз сөздердің шетел қазақтарына оқтай тиетіні белгілі. Мұның шетел қазақтарының отандары туралы ұлттық сезімдеріне кері әсер етпей қоймасы анық. Сондықтан мұндай бұрынғы бодандық жүйенің орынсыз пікірлерінің әсерін жою үшін Қазақстанда шетел қазақтарының тарихын, мәдениетін, олардың отанға деген ыстық-ықыласын танытатын шаралар ұйымдастыру қажет. Әсіресе, олар туралы деректі фильмдерге, кітаптарға, театрлық ойындарға көбірек орын беру керек. Осы орайда шетел қазақтарының ұлы батыры Оспан батырдың күресі және тарихы туралы Қазақстанға соңғы уақыттардағы ұйымдастырылған шаралар өте әсерлі болып жатқанын атап өту орынды. Шетел қазақтары мен атамекендегі қазақтар арасында өзара түсіністік, сүйіспеншілік, ынтымақтастық қалыптаспайынша, Қазақстанның диаспора саясатының ұтымды болмайтыны, қағаз бетінде қала беретіні айтпаса да түсінікті, -деп әңгімеледі Абдулуақап Қара (V).

Сонымен бірге шет елдерде ата-бабасының этномәдени мұраларын сақтап, насихаттап жүрген тірі шежірешілер, ақын-жыршылар, т.б. кездеседі. Сондықтан Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы, ҚР Мәдениет министрлігі шетелдегі қазақ зиялыларына, ғалымдарына, өнерпаздарына ерекше көңіл бөліп, олардың творчествосын дамытып, туындыларын шығару үшін ерекше бағдарламалар жасалып, мемлекеттік қолдау көрсетілсе құба-құп болар еді. Сондай-ақ мұндай азаматтарға атамекеннің зиялы қауымы және ғалымдары мен танысу, елді зерттеп жетістіктерін тұрған елдеріне үгіттеп насихаттауы үшін нақты шаралар ұйымдастырылса шеттегі қазақтардың туған елге деген құрметі арта түсер еді. Сөйтіп шетел қазақтарының атамекенмен байланысын мейлінше күшейту қажет.

Зерттеу барысында көз жеткізгеніміз көптеген ақпарат берушілер Түркиялық қазақтарды көшіру тиімді емес, деп санайды. Өйткені көшіп барғаннан кейін баспана керек, жұмыс керек. Оларға қол жеткізсе де тіл

білмеудің қиыншылығы да біраз азапқа түсіретіні анық. Сондықтан Түркиядан Қазақстанға қоныс аударған қазақтардың кейбір тобы алғашқы кезде бірнеше айдан кейін Түркияға қайтып оралғандығын да білеміз. Жалпы алғанда жақын шетел қазақтарына қарағанда, алыс шетел қазақтарының жергілікті ортаға тез бейімделуі қиынырақ. Сондықтан алыс шетел қазақтарын көшіруге қарағанда жақын шетел қазақтарын көшіру ұтымды. Дегенмен де өз мүмкіншіліктерімен көшіп келіп жатқан Түркиялық қазақтар да кездеседі. Сондай ақ еліміз тәуелсіздік алғаннан бері қаншама Түркиялық қазақ жастары Қазақстан жоғары оқу орындарынан білім алды. Олардың көпшілігі Қазақстанда қалып, жұмыс істеп, отбасын құрды. Тіпті кейбіреулері ата-аналарын Түркиядан көшіріп алғандары да бар. Ендігі бір тобы Түркияға қайтып жұмыс істеп жатыр. Олар қазақшаны, орысшаны жақсы меңгерген, Қазақстан туралы мәліметтері де пікірлері де оң. Сондықтан шет елдегі қазақ жастарын Қазақстан жоғары оқу орындарына көбірек тарту үшін қолайлы жағдайлар жасау керек.

Жоғарыда айтып өткендей, қазіргі таңда Түркия қазақтарының көпшілігі, әсіресе орта жастан төменгі буындардың барлығы қазақ тілін білмейді. Еліміз тәуелсіздігін алып, Түркия мен Қазақстан арасындағы достық қарым-қатынас орнағаннан соң Түркиядағы қазақтар орталығында «тіл курстары» ашылып, оқытылған. Бірақ ол аса ұзаққа созылмаған. Сондықтан қазақ тілін үйретуді жүйеге енгізу қажет. 2007 жылы Қазақстанның Стамбұлдағы Бас консулдығы осында тіл орталығын ашқандығы белгілі. Онда қазақтарға қоса түріктер де тіл үйренуде. Бірақ бұл орталық шектеулі мүмкіншіліктермен жұмыс істеп жатыр деуге болады. Сондықтан мұндай тіл үйрету курстары тек елшілікте ғана емес, басқа да орталықтарда ашылу қажет.

Түркиядағы қазақтарды Қазақстанның ішкі және сыртқы жағдайларымен таныстырып, бауырластарымен тығыз қарым-қатынас орнату үшін де қазақ-түрік тілінде мерзімдік басылымдар шығарылудың да маңызы зор. Ол үшін осы екі тілді білетін мамандарды, Түркияда оқып жатқан қазақстандық студенттерді пайдалану арқылы еліміздің және сондағы қазақ азаматтарының рухани мұраларын жарыққа шығару керек. Сонда олар қазақ тілін ғана емес, сонымен қатар түркиялық қазақтардың Қазақстан жөніндегі түсініктері көбейеді.

Көшті басшыларының бірі Хұсайын Тәйжінің баласы Мансұр Тәйжі қазіргі кезеңде Қазақстан азаматы. Стамбул қаласында бір баласы тұрады, сондықтан ол жақтан да қол үзбейді. Көш кезінде 4 жаста болған, ол өз ата бабасы туралы естеліктерін болашақ ұрпаққа қалдыру үшін қазір қағаз бетіне түсіруде. «Батаменен ер көгерер» дейді қазақ. Ол ақ тілеудің белгісі. Халқымызда жұрт пен елдің амандығы тілеп, ақсақалдар бата беріп отырған. Түркиядағы ағайынымыз Рамазан қария көркем сөзбен, қара өлеңмен, шешендік тілмен, қол жайып айтылатын осы ежелгі салт-дәстүрді жастарға өнеге етіп жүр.

Қазақстанның тәуелсіздігінен кейінгі жылдары атап айтқанда 1993 шет елдерден 10 мың отбасы квотамен көшіп келеді. Соның ішінде Г.Н. Мырзағалиеваның берген мәліметі бойынша Түркиядан 336 отбасы яғни 1618 қазақ ата-мекеніне көшіп келеді [43, 165 б.]. Алғашқы кезде Түркиядан келген Қарасай ауданындағы қазақтардың берген мәліметі бойынша өздерінің алғашқы ата-мекені Қызылорда облысына қоныстанғанын айтады. Бірақ кейін ол жерді жерсінбей Алматы облысына келіп қоныстанады (І). Олардың кейбір тобы үйренісе алмай қайта көшіп кетеді. Әрине бұл кезеңдерде еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында қиыншылықтың болғаны белгілі. Түркиядан бірнеше жүзге жуық қандастарымыз Алматы облысына көшіп келді. Олардың басым бөлігі облыстың Нұралы ауылы мен Қарасай батыр ауданында тұрады.

Түркиядағы оралмандар үшін бөлінген квотаға сәйкес 1999 жылға дейін 90-ға жуық отбасы (барлығы 116 адам), ал 1999-2007 жылдар аралығында ҚР үкіметінің «Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша -400, сондай-ақ 2008-2012 жылдар ішінде өз мүмкіндігімен -25, барлығы 515 –ке жуық отбасы (барлығы - 2000-нан астам адам) Қазақстанға көшірілген [44]. Түркиядан оралған қандастарымыздың негізгі бөлігі Алматы облысына шоғырланған.

ІІІ ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ МҰРАЛАРЫ

3.1 Қолөнері

Қазақ тұрмысындағы дәстүрлі шаруашылық жартылай көшпелілік, мал шаруашылығы халықтың өмір сүру қалпын, тұрмыс салтын қалыптастырды. Қазақ қай жерде болмасын ертеден-ақ тері өңдеуді, киіз басуды, тоқымашылықты, сүйек оюды, ағаш түйіндеуді жақсы меңгерген. Л.Н Гумилев: «Қазақ халқының ерекше мәдениеті ертеден-ақ тамырын тереңге жайған. Бірақ біз олардың мәдениетін аз білеміз. Оның себебі олардың отырықшы мәдениетіне қарағанда төмендігінде емес, олардың заттай мәдениеті киіз, тері, ағаш т.б заттардың нашар сақталуында, - деп жазды [45, 5 б.]. Міне, сол қазақ қандай қиыншылық көрмесін, қай жерде жүрмесін қолөнер өмір салтының бір арқауы болды. Олар ауыр азаппен Түркияға келгенде де басты кәсіп етіп мал не егін шаруашылығы емес, қолөнер яғни тері өңдеуді қойды. Сондықтан қолөнер – ежелден келе жатқан кәсіп болғандықтан, Түркия қазақтарыда қолөнер бұйымдарын жасауда өз ұлтының ұлттық нақыштарын жоғалтпай әрі қарай жалғастырып ұрпағына жеткізіп отыр. Негізінен қолөнер әр халықтың тарихи дамуына, тұрмысына, тарихи ерекшелігіне және эстетикалық талғамына байланысты өзіндік ерекшелігімен өшпес із қалдырып келеді. Қазақ халқы әлемнің қай түкпірінде жүрсе де өзінің ата кәсіптерінің бірі қолөнермен айналыса отырып, оны күнделікті күн көріс қамының құралы етіп алса, екінші жағынан халқымыздың өнерін танытып, эстетикалық талғамын насихаттайды. Мәселен, қазіргі кезеңде қыз жасауына қосатын жастық тыстар не төсек жапқыштар түрік халқының да сұранысына ие болып отырғандығын Түркияға барған сапарда ел арасынан жиналған мәліметтер дәлелдейді (XVI).

Бүгінде Түркиядағы қазақтар сол елдің жағдайына көбірек бейімделген диаспора болып табылады. Соған қарамастан біз зерттеу барысында отандастарымыздың үйінен ертеден қалған және бүгінде шеберлердің қолынан шыққан қолөнер бұйымдарының бірнеше үлгілерімен таныс болдық. Сондай ақ ұлттық мәдени мұрасын сақтап, насихаттап халыққа таныстыру үшін осы үлгілерге қарап, жастарының жадынан шығармау мақсатында қолөнерге баулып отырған шеберлерді көрдік. Мұның бәрі әрине туған еліне халқына деген сағыныш пен құрмет деуге болады. Сонымен бірге халқымыздың қолөнері жетістіктерімен таныстыра отырып, ата-баба мұрасына ерекше құрметпен қарауды, болашақ ұрпақтарға тәлім-тәрбие беру қызметін жүзеге асыру болып табылады. Дегенмен де кейбір мәдени үлгілерде жергілікті ортаның ықпалдастығы да байқалмай қалмайды. Қазақ халқы өзінің күнкөріс тіршілігіне қажетті үй-жайды қалай салуды, киім-

кешек тігуді, азық-түлік өндіруді қалай кәсіп етсе, әсем бұйымдар жасап, өмірде сән-салтанат құруды да білді.

Түркия қазақтары да қазіргі кезде ертеден ата кәсіптің бірі болып келе жатқан қолөнер туындыларын үйдің ішкі интерьерінде, сәндік жиһаз бұйымдарында, киім сәндеуде кеңінен қолдануда. Бірақ дегенмен ол да қазақ арасында кеңінен таралған деп айта алмаймыз. Мұнда да қазақтар қолының икемі бар жастарды өнерге баулуға, үйретуге көбірек мән береді. Солардың бірі кезінде қазақ арасында көшбасшы болған Хұсайын Тәйжінің қызы 77 жастағы Күлия Софыған (тұрмысқа шыққаннан кейінгі фамилиясы). Бізге берген сұхбатында Күлия апай: «Қыз кезімде әрі-бері көшумен жүріп, бұл өнерге аса ыждаһатты бола қоймадым. Оның үстіне уақыт болмады. Әкем 14-жасқа дейін діни оқуды оқытты, кейін тұрмысқа шықтым. Қолөнермен айналысуыма ержеткен екі баламның мезгілсіз қайтыс болуы түрткі болды. Сондықтан іштегі қайғыны басу үшін қолөнермен айналыстым», - деп әңгімелейді (XVII). Ол түрік жерінде қазақтың байырғы қолөнерімен 1987 жылдан бастап айналысып келеді. Өзінің қолынан келетін кәсіпті ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыруды мақсат еткен шебер апамыз, үйге сән беретін сәндік бұйымдарды көбірек кестелейді. Бүгінде өзінің қолөнерге икемі бар жас қыз келіншектерге үйретуде екендігін мәлімдеді. Оның қолынан шыққан кейбір бұйымдардың, мәселен оюлап тіккен дастарханына 40 жыл болған (сурет 2). Ол қызыл жібек матадан дөңгелене қиылған, үстелдің аяғы жабылатын бөлігіне желбезек етіп жапсарлай тігілген үлгіден тұрады. Үстелдің бетін жабатын дастархан бөлігінің шеті қазақы оюлармен әсемделіп, кестеленген. Бұл бұйым біздің елде көп кездесе бермейді. Бұл бір жағынан бізге үйренуге тұратын іс деуге болады. Дастархан тұрмыста көп қолданылатын заттардың бірі. Сондықтан қазақы өрнектермен безендірілген дастархандарды тігу арқылы неге өзіміздің қолөнерімізді насихаттамасқа деген ой келеді.

Күлия апайдың қолынан шыққан дүниелерді тұрғылықты қазақтар сатып алып не қыздарының жасауына тапсырыс беріп жатады. Кейде оны өзі шеттен келген меймандарға, туыстарына сыйлап жатады.

Түркиядағы қазақтар «қыз жасауына» тапсырыспен көрпелер, көпшіктер, дастархан, сырмақ, төсек жапқыш, тұскиіз, жастықтың, көрпенің тыстарын, майлықтар жасатады. Мәселен, төсеніш көрпешелердің астарына мақта не жүн салынып, оның бетінің тысы оюлармен кестеленеді. Көрпешенің шет-шеті сыңар мүйіздермен жиектеліп, ортасы қошқар мүйіздермен өрнектеліп, ортасына гүлдерсалынады (сурет 15-16). Сондықтан Түркия халықтарының арасында қазақтың қолөнер бұйымдары сұранысқа ие деуге болады. Оны жасайтын шеберлер де халық арасында көп емес. Дегенмен қолынан іс келетін шеберлердің еңбегі жоғары бағаланған. Күләй шебердің айтуынша, көбіне дастархан шетіне «бұрмаша» оюлар салынса (ою бұрмаланып отырып тігілетіндіктен «бұрмаша» деп аталады), орындықтың үстіне төселетін көрпешелерге «қошқар мүйіз» оюы, ал сырмаққа оюды бастырма әдіспен тігетіндігін айтады. Күлия Софығанның үйіндегі төсек жапқыш пен төсектің тұсына ілінген тұскиізге

«қосмүйіз» оюы бізбен кестеленіп салынған. Қазіргі кезеңде кестенің көпшілігі қолмен емес, тігін машинасымен матаның үстіне оюды бастыра отырып, кестелей салады (XVII).

Көне заманнан келе жатқан қазақ қолөнері өз халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап қалған. Сол қолөнердің бір түрі – кесте тігу. Түркияда тұрып жатқан қазақтардың үйінен ұсақ моншақпен, кішкене түйме тәріздес домалақ жылтыр тастармен кестелеп безендіре орындалған дүниелерді көп кездестірдік. Ал қыздың жасауына берілетін дүниелерге де тігілген кестелер көбіне моншақтармен әшекейленеді. Сондай ақ моншақпен кестелеу орамал шеттеріне, көйлектің жаға не өңір жиектеріне де салынғандығын ел арасында жиналған материалдардан байқадық. Моншақтардың тесікшелері өте кішкентай болғандықтан, жіңішке ине арқылы өткізіліп, жіп моншақпен түстес болу қажет. Кестелер бізбен кестеленіп те, матадан оюлап кесіп те салады. Олар көрпе мен сырмақтарға көбіне «сыңармүйіз» оюын салатын болған. Дегенменде соңғы 3-4 жылда қолөнермен айналысатын адамдар тіпті азайып кеткен. Себебі, соңғы кезеңдерде қыз жасауларының түр-түрі дүкендерге шығарылғандықтан көбіне сатылып алынады. Сонымен қатар, шеберлердің қолынан қазақ оюларымен жапсарланған қолдорбалар көбірек тігіліп, сыйлыққа да беріліп жатады. Ол кісінің төрт қабатты үйінің жеке өзі тұратын жоғары қабатында кілең қолдан жасалған әсем бұйымдар мен жиһаздарды, оның ішінде жүннен жасалған бұйымдарды көптеп кездестірдік (қосымшада көрсетілген).

Қай аумақта болмасын қазақ қолөнерінде пайдаланылған негізгі шикізат түрі – жүн. Қазақ халқы оның табиғи қасиетіне зер салып, тиімділігі мен күнделікті тұрмыста қолайлы жақтарын қарастыра отырып, әдемілік жағына да көңіл бөлді. Киіз басуды қазақтар көне заманнан меңгергендігі белгілі. Бұрын киізді қара немесе ақ түсті етіп басса, кейінірек оюлап басу кеңінен тарады. Жүннен жасалған бұйым, әрине, жылы, төзімді келеді. Сондықтан қазақтың киіз басу өнері әлі күнге дейін қай аумақта болмасын ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатыр. Соңғы кезеңге дейін киізден жасалынған текеметтер қазақ халқының төсеніш қызметінде маңызды болғандығы белгілі. Түркиядағы қазақтар да соңғы кезеңге дейін дәстүрлі қолөнер түрі – киіз басудың маманы болды деуге болады. Мәселен, біз көрген Күләй апамыздың үйінде, бетіне «қошқар мүйіз» оюы салынған текеметтер мен сырмақтар көптеп кездеседі.

Сырмақ қазақ халқының тұрмыста қолданатын төсеніштерінің бірі. Ол төсенішке мықты келеді. Кейбір сырмақтардың жарты ғасырдан аса төселінгені жөнінде мәліметтерде жеткілікті. Сырмақ сөзінің төркіні (этимологиясы) киізді қабаттап сыру, тігу немесе төсеніш ретінде жерге сыра салу сияқты мазмұннан туындаған сияқты. Сырмақ жасау Түркия қазақтарында әлі күнге дейін таралып келе жатқан қолөнердің бірі. Бүгінде кереует не басқа да жерлерге төсеніш ретінде әртүрлі көлемдегі сырмақтар көбірек жасалынады. Солардың ішінде 1,82x1,16 см. не оданда кішірек 080x1,20 т.с.с.

сырмақтар. Біздің байқағанымыз көбіне сырмақтың осы көлемі кіші түрлері қолданысқа ие. Себебі, олар жинап, қағуға ыңғайлы болып келеді. Әртүрлі түстегі киіз қалдықтарынан кестелеп жасалған төсеніштік ақ және қара киіздерге, аққа қара және басқа да түрлі түсті оюлар, қараға ақ пен қызыл-жасылды түсті оюлар көптеп салынған тікбұрышты түріндегі сырмақтар жиі кездеседі. Ою-өрнек сырмақтың ортасында және жиек шетіне оюластырылған. Зерттеу барысында көз жеткізгеніміз бүгінде ақ не қара киізге түсті жүнмен ойып, бастыра салудан гөрі түсті маталармен бастыра тігу әдісі көбірек деуге болады (сурет 3). Мәселен, мына бір сырмақтың ортасы қою сары, қызыл, көк түсті жүн жіппен оюланса, әр айшықтың қолтырауыны қошқар мүйізбен не жиектелген үш жапырақты және де тармақты мүйіз элементтерімен байланыстырыла салынған. Сырмақтың орталығы екі не үш бірдей төртбұрышпен айшықтала өрнектелген. Қоңыр және қызғылт сары түстегі баулықпен бос орындары өрнектеліп толтырылған. Барлық жиектері тоқ қызыл қызғылт, қоңыр, ақ, көкшіл түсті жіптермен кестеленген. Кейбір сырмақтың шеті қызғылт сары түстегі жуан жүн жіппен екі түрде рамаланған. Ендігі бір сырмақта шетіне қошқар мүйізді оюлармен өрнектеліп, ортасында айшық жасалынып, тармақты қошқар мүйізбен гүл сабағы жалғаса оюластырылады. Негізі сырмақты не тұскиізді оюлау әдістері ол шебердің талғамымен қиялына байланысты болып келеді. Бүгінде Түркиядағы қазақтар төсекке ыңғайластырылған көлемдегі сырмақтарды көбірек қолданады. Оның себебін, оны жинау, тазалаудың ыңғайлылығымен байланыстырады. Біз көрген сырмақтардың көпшілігінің ортасы айшықты ою-өрнектермен безендіріліп, жиек соңына сыңар мүйізді ою-өрнек жүргізіледі. Енді бірінде жасыл көк түстегі екі жол жиек жүн жіппен ортасына қызыл, сары түсті жүнмен бастыра оюлаған. Сондай үлкен емес тікбұрышты сары түстегі қызыл түрдегі киізге ірі элементтен "тармақты мүйіз" түсірілген. Жанындағы жиектер гүл ою-өрнегімен, ал сырмақтың көлденең жағындағы жиегі тармақты мүйіз элементімен толтырылған. Жиектері қызыл, жасыл түстегі киіз қиындыларымен өрнек түрінде жасаған (XVIII).

Сырмақ сыруда әр ұрпақ өкілдері өздерінің жаңалықтарымен, соны элементтерімен толықтырылып, байытып отырған. Қазақтар сырмақты қойдың табиғи ақ не қоңыр, қара, бөз, көгілдір жүндерінен жасайтын болған. Бірақ Түркиядағы қазақтар сырмақ жасаудың небір технологиясын ойлап қойған деуге болады. Сырмақтың жасалу жолына келетін болсақ: ақ киізді сатып алып (ақ киізді заводтан сатып алады) көмбе қазанға бояу салынған суды қайнатып, оған ақкиізді салып бір күн қоямыз, сөйтіп қажетті әр түске бояп аламыз. Содан кейін ақ киізбен қызыл киізді беттестіріп жиекті бастырып, тағы бір ақ киіз салып жиектеп тігеміз. Сырмақ көбіне төрге төселінеді. Бүгінде олардың көлемі әр түрлі етіп жасалынып, төсек үстіне не төсек алдына да төселіне береді. Оған салынған ою-өрнектер қошқар мүйізді, өсімдік тектестегі өрнектер болса, ал орындықтар мен бөстектерге «сыңар

мүйіз» оюлары салынады, - деді Күләй апай. Бүгінде төсек сырмаққа матадан ою жапсырып, жіппен кестелейді. Ал, кесте жіптері көбіне дүкеннен сатылып алынады.

Сондай - ақ қазақ халқы сәндік үшін киізден тұскиіз жасаған. Оны жасау үшін нығыз басылған, жұқа киіз таңдалынып алынған. Тұскиізді безендіріп, әшекейлеу үшін түсті барқыттар, жібек, шұға, т.б. маталардан бетіне ою-өрнектер тігіледі. Қазіргі кезеңде Түркиядағы қазақтар тұскиіздің негізгі қалыбын киізден емес, қалың бір түсті барқыттарды алып, оның бетіне түсті маталармен бастыра оюлар тігеді (сурет 10). Мұндағы оюлар жоғарыда айтып өткендей шебердің талғамына байланысты болып келеді. Негізі сырмақ, тұскиіздерге өрнектелетін оюлардың түрі болған. Мәселен, Қазақстанның әр аймағында жергілікті қалыптасқан, дәстүр бойынша оларға оюды әртүрлі түсіріп, өз атауы болған. Батыс Қазақстанда өрнектелген киіз кілемдер «қалауыш» деп аталады. Бірақ қалауыштың тұскиізден айырмашылығы трапециялық формада болып келеді [46, 37-47].

Зерттеу барысында көз жеткізгеніміз Түркиядағы қазақтардың қолөнерінен қазірге дейін жалғасын тауып жатқан және күнделікті тұрмыстан қалмаған ол әртүрлі кестеленген төсек жапқыштар мен оның жиегіне тігілетін төсек жиектері көптеп жасалынады (сурет 9-11). Сондай ақ, оюланған арқа жастықтары мен кестеленген көрпешелер көздің жауын алады (сурет 10, 12, 13,14).

Тұскиізді жасау әдісі сырмақ жасау әдісіне ұқсас. Тұскиізде мүйізді оюлармен қатар гүл, жапырақ оюларды да пайдаланған. Оның ең көп тараған түрі аппликациялық әдіспен жасалған түрі. XX ғасырдың ортасындағы барқыт маталарға түрлі түсті маталармен кестеленген тұскиіздер кең тарады. Олардың шет жағы қара бархытпен үш жақты жол жасалып, ортасына ірі розеткалық гүлдер орналасады. Тұскиізге жасыл көк, қою көк, қызғылт, ақ, қызыл түстегі жіптер қолданылған.

Қазіргі кезеңде малдың көп өсірілмеуіне байланысты текемет, киіз басу жоқтың қасы деуге болады. Сондай ақ мұнда кілем де көп тоқылмайды. Кілемді көбіне Түркияға Иран, Ауғанстаннан келген қазақтардың тоқитындығын байқадық (XII). Осы жақтан келген қазақтардың қолөнерінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, солардың бірі Ауғанстаннан келген, руы тама, Әжімұратқызы Ләйлә өзінің жиырма жылдан бері қол өнермен айналысып келе жатқанын, жастық, төсек орындарына кестелеп гүл салатынын, жастыққа тігілген өрнектердің жасалу жолдарын айтып берді. Айта кететін нәрсе, аталған аумақтағы қазақтардың қай-қайсысы болмасын қыздың жасауын ою-өрнекпен, кестеленген төсек орынмен әсемдеп береді. Сондықтан бұлардың арасында қолөнерші шеберлерге деген сұраныс

жоғары деуге болады. Олар жасаудың төсек жапқыштарын, жастық тыстарын, терезе-есік перделерін, бесік жапқыш, оның төсек-орындарын барлығын кестелейді. Ақпарат беруші Ләйланың айтуы бойынша ең алдымен ақ матаның үстіне қаламмен сызып ою-өрнектерін, гүл т.б. салып алады да сосын сол сызықтың үстімен кестелеп отырады. Сол сияқты қызға осындай оюланған, кестеленген жастықтың әр түсінен бес, оннан жұптап жиырма, он-он екіден көрпе тігіліп беріледі. Түркия, Иран не Ауғанстандағы қазақтардың қай-қайсысында болмасын үлкен «қаршын» деген жастық кең тараған. Оны көбіне отырғанда ыңғайлы болу үшін арқаға қояды, сондықтан оны кейде «арқа жастығы» деп те атап жатады. Олар қатты болу үшін арасына сабан немесе қартон қағаздар салып жасайтын болған. Ал, оған салынған ою-өрнектер қазақтыкінен гөрі Иран мен Ауған халықтарының өрнектері тәріздес өсімдік тектес, оның ішінде көбіне гүлді болып безендіріледі (XIX).

Түркияға Ауғанстаннан келген қазақтардың айтуы бойынша алаша көбірек тоқылған. Оның «қақпа алаша» деп аталатын түрін, аналарымыз енелеріміз көбірек тоқитын, - деп көрсетеді (XIII). Төсеніштің бұл түрлері Орталық Азияда да кең тараған. Оның үстіне бұл аумақтарда да «Бұқар алаша», «Терме алаша», «Қақпа алаша»деп аталған (XX). Мұндағы Бұқар алаша деп атау себебі, кежім теру не бұқар теру тәсілімен тоқылған алашаларды атайды, оларға көп түсті және әртүрлі өрнектер теріліп жасалады. Қақпа алашаға екі-үш жіп құрылады, бірақ оның арқауы болмайды. Бұл алаша көбіне мақта, жіптерден тоқылады. Қақпа алаша қара теру тәсілімен тоқылатын алашасына ұқсайды [47, С.109, 57.]. Бұларда негізінен зооморфтық және геометриялық өрнектер кең тараған. Түркиядағы қазақтарда да «қақпа алаша» көп талғамды қажет ете бермейді. Сондықтан тоқуға оңай және көп шығынды керек етпейтін қолөнердің оңай түрімен айналысады.

Түркиядағы қазақтар кілем тоқумен көп айналыспайды. Себебі, олардың айтуынша кілем тоқуға көп уақыт кетеді, сондықтан ол көп еңбекті қажет еткендіктен оны аз тоқимыз дейді.

Қазақ халқының қолөнер бұйымдарының арасында үй жиһаздары ерекше орын алады. Үй жиһаздары ата-бабаларымыздың күнделікті тұтынған нәрселері болғандықтан оларды жасауға айрықша мән берілді, үнемі өзгеріп, даму үстінде болды. Әрбір үй жиһазынан сол кездегі көшпелі өмірдің сән салтанаты көрінеді. Сондықтан сырттағы қазақтар өздерінің атадан балаға мирас болып келе жатқан мәдени мұраларын бағалай білген. Олардың үйінен ағаш шеберлерінің қолымен жасалынған ағаш шкафтарды кездестіруге болады. Бірақ оған ойып салынған оюлардың көбі жергілікті халықтың ою-өрнектерімен астасып кеткендігін байқау қиын емес.

Ал, Қадиша Рамазанқызы сол елде қолөнерді зерттеп жүргеніне 17 жыл болғандығын, оған ұлттық ою-өрнекпен кесіп салуды әпкесі үйреткендігін мәлімдеді. Бұл ою-өрнектер - біздің ата-бабамыздың атамекеніне деген сағынышты білдіреді (XXI). Рамазан қарияның қызы

Хадише Дөнмез ұлтының мәдениетін қастерлеп, бабалар салтын сақтауды көздеген қазақ қызы. Халықтың бай мұрасын шетелде дәріптеп жүрген қолөнер шебері. Ол өзі жасаған әрбір бұйымдары арқылы қазақтың рухани болмысын, бет - бейнесін, ұлттық өнердің ерекшелігін көрсете алған. Хадише қазіргі таңда қазақтың кесте тігу, киіз басу өнерін жалғастырып, кейінгі жастарға үйретіп келеді (XXI). Ақпарат берушілердің айтуынша кезінде 80 жасқа келіп қайтыс болған қарақас руының келіні Мәлике Гүдәтбіз кесте тігетін қолөнер ісінің хас шебері болған екен. Қазір сол кісінің 60-қа таяп қалған қызы анасының ісін жалғастырып аз да болса қазақ қыздарының жасауын жасауда қолқабыс тигізіп отыр.

Қазақтың қолөнер бұйымдары көшпелі және жартылай көшпелі өмірмен бірге қалыптасып, халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан қазынасы, ғасырлар мұрасы. Атадан балаға мирас болған қолөнердің ішінде текемет, сырмақ басатын және алаша, кілем тоқитын шеберлердің қатары бүгінде бірте-бірте азая түсуде. Дегенмен де қазіргі кезде киіз және тоқыма бұйымдары қазақтардың тұрмысында қайта қолданыла бастады. Яғни, мәдениет жалғастығы, ұрпақ байланысы да осы жәдігерлер арқылы дамитыны сөзсіз.

3.2 Ас тағам мәдениеті

Түркия қазақтарының тағамдану тәртібінде де сол тұрып жатқан түрік елі мәдениетінің әсері мол. Негізінен ұсынатын тағамның молшылығына, дайындалу әдістерінің көптігінің арқасында түрік асханасы әлемдік ұлттық асханалардың ішінде Қытай мен Француз елдерінен кейінгі үшінші орынды иеленуде. Қазақ халқының басты шаруашылығы мал шаруашылығы болғандықтан әрине олардың тағамында ет пен сүт өнімдері басты орында болды. Сонымен қатар Түркия қазақтары тағамдануда түрік елінің көкөніс пен дәнді дақылды өнімдерін сіндірумен қатар, кезінде Үндістан, Пәкістан арқылы босқын болған қазақтар өздері тұрған сол елдердің де тағамдану мәдениетін, яғни дәстүрлі ет пен сүт тағамдарының орнына көбіне көкөністер мен күрішті көп қолданатын болды.

Кезінде тарихи тағдырдың талайымен Үндістан, Пәкстан ауған қандастарымыз сол елдердің де кейбір мәдениет элементтерін бойларына сіндіре білді. Мәселен, 1946 жылы Бхопал қаласында Үндістан үкіметі қазақ әйелдерін Үндістанның тағамдарын жасауға үйреткен. Сондықтан Түркиядағы қазақтар үнді-пәкістандықтардың ас-мәзірін үйреніп оны кей жағдайларда әлі де болса дайындайды. Соның ішінде *Sapati* (чапати), *tirgali* (түрлі дәмдеуіштер қосылған сорпа) сонымен қатар ащы бұрыш және чутни (етке арналған қышқылжеміс қосындысы) тағамдарын көп пайдаланады [7, С.192.].

Қазақтың дастарханында үзілмейтін басты тағамның бірі әрине нан. Оны әрине ауылдық жерлерде қазақи дәстүрлі табаға қақтап пісіріп, «таба нан» деп атаса, қалалық жерлерде нан түрік елінің әдісі бойынша дайындалады. Ауылда да қалалық жерлерде де жиындарда дайындалатыны бауырсақ пен шелпек. Ол

көбіне той-домалақтар мен жерлеу ғұрпына жайылатын дастархандарға дайындалады. Ауылдық жерлерде нанды қолдан пісірсе, қалалық жерлерде көбіне нанды сатып жейді. Бауырсақтың қамырын сүт немесе сумен илеп қамырды ашытып, ол ашыған соң оқтаумен жазып, пішінін кішкене домалақ етіп, қызып тұрған мал немесе өсімдік майларына пісіріп алады. Сонымен қатар қазақтар ұннан, ашытқы, қант май қосып «Пиде» деген түрік күлшесі мен қатпарлы қамырдан ет, пияз, болгар бұрышын, саңырауқұлақ, өсімдік майын, жұмыртқа қосып түрік бәліштерін де дайындайды (XXII). Қазақтар да соңғы кезде түрік ұлты көп қолданатын зәйтүн майын пайдаланады.

Алтайкөй қазақтарында сонау дәстүрлі қазақи пештердің екі түрі болған оның бірі сылақтан жасалған жер үстінде салынса, екіншісі жер астында салынған пеш [7, С.193.]

Сонымен қатар, Түркиядағы қазақтарда түрік халқынан енген «қатпар нан»көбірек кездеседі. Ашытылған қамырды дөңгелек, жұқа етіп жайып, оған май жағып, қайта илеп қатпарлы шелпек етіп жайып, қыздырылған қазанға пісіреді. Дәл осы нан түрі қазақтар арасында әлі де кеңінен қолданады. Ол көбіне Оңтүстік Қазақстан мен Өзбекстандағы қазақ диаспорасы арасында әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Мәселен,бұл жөнінде мына бір деректе: «...қаттама және жұқпа нандар жиын-тойларда жиірек пісіріледі. Қаттама нанның қамырын еттің наны сияқты жайып, май жағып, қайта илеп, шелпек түріне енгізеді. Сөйтіп оны майға пісіреді. Оның қамырына сүт, жұмыртқа қосып иленеді [48, С.136.] Сондай ақ бүгінде аталған аумақтарда «қаттама нан» пісіру көбіне өлген кісігеқұран оқитын бейсенбі күндері дайындалады. Оның себебін сұрастырғанымызда тіске жұмсақ екендігін айтты. Жұқпа нанның жасалу жолы қаттама нанның жасалуына ұқсайды. Бірақ оның қамыры сүт пен суға иленеді де, майсыз, қызған қазанға пісіріледі.

Қазақтардың тұтынатын тағамының ең бастысы әрине ет. Түркия қазақтарының ең көп қолданатын ет түрі - ол қой еті және сиыр еті, сонымен қатар құс еті, кейде күнделікті тағамдарында балықты пайдаланады, ал жылқы етін айыр тұяқ емес мал харам деп түрік халқы жемейтін болғандықтан,оны аз немесе мүлдем пайдаланбайды десек болады. Дегенменде етті тұтынудың қуыру, асу, қақтау сынды үш түрлі пісіру тәсілі бар. Ақпарат берушілердің айтуынша етті ұсақтап турап майға қуырып, тұз салып, аз-кем уақыттан соң азырақ су құйып, жарым сағат мөлшерінде қайнату арқылы қуырдақ даярлайды. Сонымен қатар, түрлі дақылдар қосылған көжелердің неше түрін пайдаланады. Түркия қазақтарының ең көп пайдаланатын тағамы күріштен жасалатын «палау» болып келеді. Оны жиын-тойда да басқа уақытта да ет орнында қолданады. Бірақ мұнда оның етін жілік-жілігімен бөлек пісіріп, күрішін сәбізбен бірге майға қайнатып алып дайындайды. Сонан кейін оның үстіне етін турамай сүбелерімен бірге қонақ алдына тартады. Күріштің көбіне ұзынша болып келген ақ түсті түрі - «ауған күріші» жиі қолданысқа ие (XXIII).

Түркиядағы қазақтардың ас-тағам мәдениетінде «нарын» (бұл кей жерде «бесбармақ» яғни қазақша ет деп те аталады) тағамының орны ерекше. Оны

даярлаудың өз ерекшелігі бар. Ол ет, кеспе, май, сәбіз, пияз қосып даярланатын тағам. «Нарын» Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан, Қарақалпақстандағы қазақтардың ас мәзірінде жиі кездеседі. Өзбекстандағы қазақтарда кең тарған тағамдардың бірі нарынның наны да еттің қамырындай етіліп жайылады. Қамыр пісірілгенде жабысып қалмауы үшін май жағылады. Оны суға не сорпаға қайнатып алып, нанын майда лапша етіп турайды. Етін майдалап, кеспемен бірге әр адамға жеке-жеке етіп береді. Нарын қазіргі кезеңде жиын-тойларда еттің орнына беріледі. Күнделікті ас мәзірінде қазақтар еттен қалған қамыр мен етті турап, үстіне сорпа құйып берілген тағамды да «нарын» деп атаса, кей жағдайларда кәдімгі «ет» деп асылған тағамның еті мен қамырын бөлек майдалап турап, сорпамен де беріп жатады. Тағамның бұл түрі Оңтүстік Қазақстанда көбірек кездеседі. Түркіменстан қазақтарында жергілікті халықтардан енген «дуғрама» тағамы осы нарынға ұқсайды. Ол тұз салынбай, ұннан иленіп, ашытылмай тандырға пісіріледі. Піскен нанды майдалап турап, ішіне бас, сирақ, құлақ, жақ ішек-қарын, пиязды майдалап турап, бас-сирақ сорпасына бұқтырып қойып, артынан пиялаларға құйып береді [XXIV]. Тағамның бұл түрі Түркиядағы түрікмен халықтарында да кездесетіндігін ел арасынан жиналған мәліметтерден байқадық. Сондай ақ Түркиядағы қазақтарда «салма» (біздіңше нансалма) немесе «кеспе» деп аталатын бұл тағамда нан кеспесінен және еттен пісіріледі. Онда қамырды жайып, ұзынша етіп кесіп алып, суға салып пісіреді де, үстіне туралған ет қосады. Сорпасы көп бұл ас жеңіл тағам болады. Салманы көбіне сиыр, қой етінен пісіреді (XXIII). Бұл тағам Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде басқаша дайындалады. Ол үшін алдымен ет, пияз, картошка, сәбіз майға қуырылып алынады да, ал кеспені суға қайнатып, оның үстінен дайындалған қоспаны салады.

Түркия қазақтары арасында түрік елінің тағамдарынан үрмелі бұршақтар, баклажан, асқабақ, кәді (баклажан), лимон сияқты көкөністер мен жемістер, түрлі дәмдеуіштер қосып жасайтын тағамдардың түрлері көбейген.

Түркиядағы қазақ диаспорасында күнделікті түрік халқының дайындайтын сорпалары «Ишкембе чорбасы» қой немесе сиырдың ішек-қарны, өкпе-бауырынан сарымсақ пен сірке суын қосып дайындалатын сорпа. «Мерджимек чорбасы» - қызыл жасамықтан жасалатын сорпа, «Шехриели ешил мерджимек чорбасы» - жасыл жасамыққа майда жіңішке кеспе қосып дайындайды. Түркия жерінде ұнатып ішетін тағамының бірі «Тархан чорбасы» - (тархан дегеніміз қызыл, жасыл бұрыштармен қоса кептірілген қызамық, пияз, ашытқы мен ұн қосылып дайындалатын сорпа) қолданыста кеңінен пайдаланады (XXIV).

Жиын-тойларда қазақтар адам санына қарай қой сояды екен. Мәселен, бір жиын тойларда 7-8 қой сойылады. Қойды түріктерден сатып алады немесе ауылдық жерлерде тұратын қазақтардан алады. Қойдың етін жілік-жілігімен бұзып, тұздап, сосын бас-сирағы, ішек-қарнымен қосып қазанға асып, жіліктеп (мүшелеп) палаудың үстіне қойып тартады. Палау дайындау үшін майға сәбіз, пиязды қуырып алып оған су құйып күрішті қайнатады. Алкей жағдайларда етті

бөлек пісіріп, қамыр илеп салып, оған бұ-пияздан тұздық жасап қонаққа тартады. Олар етті турай отырып, қолмен алып жейді, ал кейбір өңіріндегілер піскен етті сүйегінен айырып, ұсақтап турап сорпаға нарын және сарымсақ салып жейді.

Ал сүттен жасалған азықтардың түрі мол, аты да алуан түрлі болып келеді. Қазақтардың сүт өнімдері далалық халықтар арасында ұнатып тұтынатын ерекше азықтар. Олар ұзақ уақыттың көшпелі мал шаруашылық тұрмысында сиыр, қой сүтінен сарымай, құрт, ірімшік, сүзбе (қатық), қорықтық сынды алуан түрлі сүт өнімдерін алу шеберлігіне жетілген. Бұның ішінде сүтті шәй мен қымыздың аты әйгілі, орны бөлек.

Сүтті шәй – қазақтардың тұрмысындағы күнделікті қолданысындағы сусын. Түрік елінің шай ішу салтанаты да ерекше. Олар шайдың үстінен қайнаған ыстық су құймайды. Шай шығару үшін қос шәйнек қолданады. Астыңғы шәугімде қайнағанда үстіне шай салынған шәйнек қойылып бұға шығарылады. Одан кейін саманы қайнақ суға салып, қасықпен езеді. Оттан алып, бетін жауып бұқтырады. Осыдан болса керек түрік шайы аса құрметті. Қазақтарда түрік шайын дәл осылай бұқтырып дайындаумен қатар, сүтті шәйды өзіміздің ақ шәйымыз деп мақтанмен ішеді. Қазақ елі үшін сүтті шәй тамақ сіңіретін ең маңызды сусын. Сүтті шәйды - шәйға сүт қосып дайындайды, бұдан басқа шәйға сарымай, қойдың майын қосуға да болады. Кейде шәйды тамақ орнына ішеді. Олар шәйды құмарынан шығып, шөлі қанғанша ішеді. Ақпарат берушілердің сөзіне қарағанда қазақтардың көпшілігі тас шәй (Қытай Хунан өлкесінен шығатын шақпақ көзді қатты престелген шәй), одан қалса күрек шәй (опырма шәй деп аталады) ішеді. Сүтті шәй қайнатқанда, алдымен шәугімге шәй салып қайнатып, шәйын шығарып, содан кейін сүт және ас тұзын қосады екен (XXIII). Кейбіреулер қыста шәйға қалампыр, қара бұрыш сияқты дәмдендіргіш қосады. Бұндай шәй иісті әрі дәмді келеді. Енді бірі қаймақты шәй – бұл қанық шыққан шәйды шыныға құйып, оған қаймақ (сиыр, қой, ешкі сүтінен алынған қаймақтар) қосады. Тағы бір түрлі сарымай қосқан шәй, бұндай шәйға аз ғана сарымай қосады. Бұл шәй да хош иісті келеді. Түркия қазақтары шәйды түріктің шәйнектері яғни үлкен шәйнектің үстіне кіші шәй демдейтін шәйнекке даярлайды. Түркия қазақтарының ішінде самаурынға шәй қою кемде-кем.

Қазақтар сүтті шәймен бірге бірге қуырған бидай, тары сияқтыларды қосып жегенді ұнатады. Бидайдың қауызын түктеп, қой майына қуырады, майсыз қуырылған бидайдан талқан дайындайды. Ақталған тары да Қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан таңсық тағамы. Осы талқан туралы Ыстамбұлдың Бағшылар ауданында өткізіліп жатқан «7 аймақ 7 рең» мәдениет және өнер фестивалінде сөйлеген сөзінде «Талқан фестивалін» өткізуді ұсынған, Түркияда тұратын қазақ ғалымы Әбдіуақап Қара: «Қазақта талқан, түріктерде қауыт немесе қауырға деп аталған бұл тағам көне сақ, ғұн, көктүріктерден бері қарай келе жатқан түркілердің ұлттық тағамы», - дейді (V). Талқан денсаулыққа өте пайдалы. Еуропада XX ғасырдың басында шыққан, қазіргі таңда бүкіл әлемге cornflakes, орысша айтқанда кукурузные хлопья және muesli яғни мюсли деген аттармен тараған тағамдардың атасы. Өкінішке қарай, Еуропа XX ғасырда тауып, мақтанып отырған осы

тағамдарды біздің бабаларымыз тапқан. Сол талқанның қадірін біліп отырған жоқпыз. Сондықтан осы ұлттық тағамымызды ұрпақтарға насихаттап, әлемге таныту үшін мыңдаған жылдық тарихы бар тағамымызға фестиваль өткізуіміз керек. Ерте кезде ұлттық тағамдар қатарында талқанның орны ерекше болған. Оны сәбиден бастап қарттарға дейін сүйсініп жеген. Талқанның күш-қуат берумен қатар, қартаю үдерісін де баяулататынын үлкендер аузынан жиі естиміз. Осы қасиеттерімен бүгінге дейін қазақтың дастарқанынан кете қойған талқанға арналған фестивалдің Түркиядан бұрын Қазақстанда өткенін біз де қалар едік», - дейді (V).

Қымыз бен шұбат қазақтардың құмартып ішетін сусыны екендігі белгілі. Бүгінде Түркия елі Ізмір қаласында тұратын қандасымыз Шернияздың жылқы малын ұстап, қазақ бауырларын қымызбен қамтамасыз етіп тұратындығы талай рет айтылды. Қымыз дайындауда жаңа сауған саумалды үлкен сабаға құйып піспекпен ауық-ауық пісіп, әбден ашытады. Саумал бір күнде ашып қымыз болады, оны келесі күні ішеді, ал ашыған қымыз қышқыл болады.

Түркия қазақтарының шай мәзіріне міндетті түрде дастарханға кепкен жеміс өрік, мейіз, дәнді дақылдардан түрлі жаңғақ түрлері, қант, тосаптар қойылады. Мерекелерде майда бауырсақ шашылады. Кейінгі кездерде қазақтар мерекелік дастарханға міндетті түрде түрік ұлтының «kunefe» және «baklava» сияқты тәттілерімен «тулумба тәттісі», «лукум», «пекмез», «локма» тәттілерін де қояды (XXIV). Мәселен, «Kunefe» құрамына келетін болсақ, 70 гр. кадаиф – үккіштен өткен жіңішке кеспелер, 20 гр. сары май, 50 гр. моцарелла ірімшігі, 2 ас қасық қайырылған сары май, 30 гр. ұнтақталған пісте. Бал шырын дайындау үшін: 1 кесе су, 2 ас қасық қант, 0,5 лимон шырынын араластырып, 15 минут қайнатылады. Оны дайындау үшін кадаиф пен сары майды араластырып, сыртын үгітілген моцарелла ірімшігімен қаптайды. Одан кейін арнайы қалыпқа салып, басады, да қайырылған сары майды табаға қыздырып, оған кадаиф қоспаны қызарғанша 2 жағын 15 минут шыжғырады. Пісіріп болғаннан кейін кадаиф қоспаның артық майын төгіп тастап, үстінен жылы бал шырын құяды. Бал шырын жылы болса кадаиф қоспасы бал шырынды өзіне сіңіріп алады. Ал, безендіру үшін үстіне ұсақталған пісте себіледі.

Бұл жақтың қазақтары әр жылы қыста сойылатын соғымға көбіне сиыр не қой малын сояды. Олар қысқы соғымның етін ұзақ сақтау үшін, аздап тұз сеуіп, етті арсалап, ыстап, сүрлеп алады.

Қазақтардың тағы бір таңсық асы – «жент». Оны ірімшік, тары жармасы, қант, талқан, сары май (жылқы немесе қой шыртылдағы), жүзім сияқты азықтарды қосып жасайды.

Түркия қазақтары әр жылғы ораза айт, құрбан айт мерекелерінде, сонымен қатар наурыз мерекелерінде Наурыз көже (бұл «тілеу көже», «көп көже» деп те аталады) жасайды. Наурыз көжені түктелген бидайдан немесе оның жармасын етпен бірге қайнатып, оған қатық, құрт тәрізді жеті дәмді қосып даярлайды.

Түркия қазағын Моңғолия немесе Қытай қазақтарымен салыстыруға болмайды. Мәселен, 18 миллион адамы бар Стамбулда қой союдың өзі оңай емес. Сондықтан да бас ұстатып, жамбас тарту деген сияқты дастархан

мәзірімізді жастар біле бермейді. Дегенмен ақсақалдардың қазақтың дастарханы жоғалса, қазақта жоғалады деген сөзімен той-домалақтарымызда, аруақтарға хатым құран түсіру сияқты рәсімдерді қазақ дәстүрімен өткіземіз [34]

Жалпы алғанда Түркиядағы қандастарымыздың ас-мәзірінен өзіміздің ұлттық тағам үзілмеген дегенімізбен де түрік халқының ас-тағам мәдениетінің этикеті көбірек сіңген деуге болады. Дегенменде қазақ диаспорасы қай жерде жүрмесе де халқымыздың қанындағы ақ көңілді, ашық-жарқын қонақжайлылығын сақтап отыр. Оны сол мейрам-тойлардағы дастарханнан байқауымызға болады.

3.3 Ұлттық киімдегі жергілікті үлгілер

Қай халықтың болмасын ұлттық киімі оның тіршілік ағысындағы тұрмыс салтымен, қалыптасқан шаруашылық жүйесінің түрімен байланысты болған. Өзіндік ерекшеліктері бар Орта Азия және Қазақстан халықтарының киім үлгілері тарихтың даму сатысында үнемі өзгеріске ұшырап отырды.

Түрік елінде тұрып жатқан қазақтар Түрік, Иран, Ауған мұсылман елдері болғандықтан көбіне әйел адамдары барлығы дерліктей қайырма жағалы, жеңі ұзын, кең және ұзын етек көйлек киіп, бастарына ішкі жағынан кішкентай орамал бүркеніп, сыртынан үлкен ақ жаулық тартады. Шашы мойыны көрінбейді, себебі Түркиядағы әйел адамдар денесін көрсетпейді, жалаңбас жүрмейді. Дегенмен де қазақтар да жас ерекшелігіне қарай киінуді сақтаған. Қазіргі кезеңде жастардың киім кию дәстүріне батыс еуропаның әсері барлығы анық. Үлкен ер кісі болсын, әйел адам болсын көйлектері мен іш киім, бас киімдерінде сол жерде тұрған жергілікті ортаның киім үлгілерінің элементтері мол екендігі байқалады. Мысалы ауған, иран елдерінен келген қазақтар алды кеудесіне дейін түймеленетін ұзын ерлер жейдесін киеді. Сонымен қатар ақпарат берушілердің айтуынша сол 1964 жылдары Ауғаннан келген қазақтар бастарына сәлде орап, үстеріне шапан, аяқтары жалаңаяқ ауған халқы кейпінде келгендігін айтады (XXV). Жалпы қазақтар XX ғ. басында қайырма жағалы, көкірек тұсы қапсарлап тігілген, алды көкірекке дейін ашық, баумен байланатын не кестелермен өрнектеліп, түймеленетін көйлектер кигендігін айтады. Бұлардың ішінде ауған, ираннан келген қазақтарда кеңінен тарағаны тік жағалы, алды көкірекке дейін ашық болып, кең пішілген, жеңі ұзын үлгідегі көйлектер жиі кездеседі. Көкірекке дейін ашық болып келетін қазақтардың бұл көйлегі өзбектердің куйнак-ятак түріне ұқсастығы бар. Бірақ қазақтардың көйлегі өзбектердікіне қарағанда қысқалау болып келеді [49, С.154-155]

Ежелден-ақ, қазақ әйелдері үйде жалаңбас жүрмей басына ақ орамал тартатын. Түркия жерінде де орта және үлкен жастағы әйелдер бастарына жаппай ақ жұқа шыт не жібек матадан жаулық тағады. Ал, қыз-келіншектер түрлі-түсті, гүлді, кестелі орамалдар тағады.

Ер адамның киімдері көбіне өзінің байырғы қалыптарын, үлгілерін сақтап қалған. Түркия қазақтарының жасы үлкен ер адамдары бастарына ақ түсті жұқа матадан, не қара түсті кестелі өрнектері бар тақия киеді.

Егде жастағы әйелдердің айтуы бойынша бастапқы көшіп келген қазақтар өздерінің киімдерін сақтап қалуға тырысқан. Дегенмен де олардың үлгілерінде түрік халқы көйлегі үлгілерінің элементтері басымдау болып келеді. Оның бір ерекшелігі көйлектерінің тым кең және өкшеге дейін жететін ұзын болуында.

Әйелдері үйде шыт матадан тігілген көйлек кесе, той-думандарда көйлектерінің омырауы түрлі әшекейлермен безендірілген бағалы жібек, парша, барқыт т.б. маталардан тігілген көйлектер киеді. Себебі, жібек мата бағалы саналған. Оны әулие мата деп санап, онан тігілген киімді жалаңаш денеге киюге болмайтын. Қазақ қыздары мен келіншектерінде әсіресе орта жүзде ертеден келе жатқан бел бүрме, қосетек көйлектер 1950 жылдарға дейін сақталды. Ал жасы үлкен әйелдер 20-30 жылдарға дейін тікжағалы, жеңі ұзын, тік пішілген, етегі кеңдеу көйлек киеді. Көйлектің бұлүлгісі өзбек әйелдерінде де кездеседі. Олардың да көйлегінің ұзындығы тобыққа дейін жететін де, алды көкірекке дейін қиылған болып келеді. Ал қыздар көйлектерінің жағасы көлденеңінен ойылып, шеті басқа маталармен не баумен өрнектеліп, алды жабық болып иығынан байланатын не бір түймемен түймеленетін [50, С.4-5].

Жалпы, Түркиядағы қазақтардың да Орта Азия халықтарының да дәстүрлі әйел көйлектерінің омырауы түрлі әшекейлермен безеніп, омыраудың екі жағына басқа түсті таза не жылтырақ маталардан өрнек салынады. Бұл түркі халықтарының киім үлгілеріндегі ортақ үлгіні көрсетсе керек.

Көйлектің сыртынан қамзол, қысқа, ұзын жеңді, түстері әртүрлі шапан киеді. Үлкендерінің сырт киімдері барқыт, қыжым маталармен тысталады. Қыс мезгілінде Түркия қазақтарының басты кәсібі тері, былғары өңдеу болғандықтан ерлері де, әйелдері де былғары теріден жасалған күртеше, жилет, тондар киеді. Қай кезеңде болмасын қазақтар көйлектің сыртынан қамзол, нымша не шапандар міндетті түрде киілетін. Қамзолдың артқы етегі кеңейтіліп, белі қатты қыналып, денеге жабыстырыла тігіледі. Жас қыздар мен келіншектер киетін қамзолдарға түрлі әшекейлер қадалып, сәнді күміс қапсырмалар қадалады. Сондай ақ осы тәріздес жеңсіз және жеңі бар бешпенттер де болған. Оның жең ұшынан неше түрлі жіптермен кестелейді де белдің қыналған тұсының астынан жарма қалта салынады. Мұнан басқа кең тараған қамзолдың бір түрі көкірекше не нымшалар. Қой терісінен жасалған нымша тәріздес киім үлгісі бертінге дейін кездесетін. Белі қыналмай қысқалау болып келген олардың екі түрі кездеседі. Бірі қыста киілетін жұқалап мақта салған түрі, екіншісі тек астарланып тігілген үлгісі. Бұлардың сырты мауыты, барқыт, қыжым маталармен тысталады. Қазақтардың кең тараған сырт киімдерінің бірі шапан болды. Бұл жөнінде Л.Ф Костенко: «...қазақтар жібек не мақтадан тігілген күнделікті киетін шапандар, ал ауқаттылары бархыттан тігілген ұзын шапандар киген. Оны байлар көйлек сыртынан кесе, кедейлер жалаңаш денеге де кие салатын. Сонымен қатар

мақта-матадан сырылған кең балақ шалбарлар да болған», - деп көрсетеді [51, С.7].

Сонымен қатар, ақпарат берушілер көш кезінде 1940 жылдары ата-бабаларының киізден жасалатын киімдерін: байпақ, кебенек. Теріден жасалған сырт киімдер: ішік, жарғақ, тақыр шалбар, тон, жадағай шапан, шекпен, түйе жүн кеудеше, бас киімдері: бөрік, құлақшын, малақай, тақия, тымақ, аяқ киімдері: кебіс; мәсі; саптама етік болғанын айтты.

Сондай ақ 88 жастағы Сәнияхан әже: біздер бұрындары «Қыз Жібек» фильміндегі қыздардай киінуші едік деп еске алды. Ақ көйлек, қара бешпет, қызыл торғын көйлек, басымызға үкілі бөрік киетінбіз, маңдайында теңгесі болатын. Осы күні олардан ештеңе қалмады. Түркияға келгеннен кейін мынау кимешегімізді киюге тиым салды. Себебі түрік ұлтынан ерекшеленбеңдер деген соң түріктің шыт орамалдарын тарттық, кимешекке үйреніп қалған біздер жылап еңіредік. Түріктің ішінде тұрған соң түрікше киініңдер, түріктің әдетін ұстаныңдар деді. Ертеде аяғымызда кебіс мәсі болатын деп еске алады (III). Бұл сөздің де жаны бар, себебі Зейтінбұрындағы «Қазақ вакифындағы» ғимаратта сонау көшпен келген қазақтың ұлттық киімдерін көрдік.

Сонымен қатар Түркия қазақтарында жас қыздың басына ақ, қара орамал тартпайды. Түркияға Ауғанстан, Ираннан келген қазақ әйелдерінде үлкен шаршы жаулықтар кеңінен қолданысқа ие. Ол алқымнан бір оралып, қиғашталып бастан жоғары қарай екінші рет байланады. Ол ұзын ақ матадан басты айналдыра шалма сияқты оралып, жаулықтың бір шеті белге дейін жіберілетін. Жаулықтың мұндай түрі қазірге дейін қария аналарда жақсы сақталса, орта жастан 70 жасқа дейінгі әйелдер көлемі кішірек болып келген шаршы орамалдарды желкесінен байлайды. Жаулықты әйелдер көбіне сыртқа шығарда тағады, үйде мойын артынан бір тартатын орамалмен ғана жүреді. Қыздар бастарын гүлді, қызыл түсті орамалмен байлайды. Қыздар басын қызыл орамал не шәлімен орайды, әйелдер ақ орамалмен ұзын тюрбан түрінде орайды, самай тұсынан құлақ арқылы мойнын жабады. Мұнан басқа маңдай тұсты тығыз байлап, желкеден бір орап, алдына бос тастаған жаулықтар да жиі кездеседі (XXIV). Жаулықтың мұндай түрлері Түркіменстандағы қазақтарда да жиі кездеседі [52, С.28-30].

Сондай ақ киімге байланысты да әртүрлі қазақтың ырым-жырымдары бар. Мәселен, нәрестенің иткөйлегін далаға тастамайды. Олай жасаса, сәбиге сырқат жұғады. Сәбидің бақыты иткөйлегін кигеннен басталады. Ілулі тұрған киімнің түймесін салмайды. Аяқ киімді оң аяқтан бастап киеді, сол аяқтан шешеді. Қонаққа келген сәбиге көгендік сыйлайды немесе киім алып береді. Ал аяқкиімді төңкеріп қоюға, не теріс киюге болмайды. Олай жасаса, адамның жолы болмайды деп есептеген. Баскиімді кез келген жерге тастамайды, аяққа баспайды, астыға басып отырмайды, аяққа кимейді. Олай жасаса, бастан бақ таяды, бас ауруына тап болады деген ырымдар бар (XXIII).

Баспанасы. Түркиядағы қазақтардың баспана құрылысы жергілікті түрік халықтарының баспаналарынан көп айырмашылығы жоқ.

1953 жылы Түркия еліне үш мыңнан артық қазақ көшіп барып, негізінен Стамбул, Измир, Анкара, Бурса, Ескишемір, Кайсер секілді қалалар мен ауылдарға қоныстанған. Олар алғашында мүсәпірхана, яғни қонақүйлерде орналастырылады Бастапқыда үй жалдап тұрған 20 шақты үй болған. Кейін келе қазақтар шашырамай бір-біріне жақын тұру үшін өкіметтен жер сұрап, ыңғайлы жерлер іздеген. Қиындықты әбден бастан өткізген ауыз біршілігі бекем қазақ халқы бірлесе отырып, шот ашып 10 күн ақша жинайды. Оған 150 адам ақша салады. Жиналған 30 000 мың ақша қазіргі тұрып жатқан қазақ кентін тұрғызды (1). Осы жөнінде Әбдуақап Қара «Түркия қазақтарының кешегісі, бүгінгісі және ертеңгісі» мақаласында: «Қазақтардың 1972 жылы қоғамдасуға байланысты қол жеткізген бір үлкен табысы Стамбұлда Қазақкент атында бір ауыл салуы еді. Қазақ жетекшілерінен Дәлелхан Жаналтайдың басқаруында қазақтар Стамбұлдың Гүнешли деген ауданынан 500 үйдік жер сатып алды. Осы жерге тұрғын үйлер салғызды. Сөйтіп қазақтар әрі жинақы отыратын бір ауылға, әрі Стамбұл секілді қымбат қалада жалға төлеп қиналған қазақ өзінің меншікті үйін иеленді», - деп жазды [38]. Ол кезде ол жер жазық дала болған. Олар кірпішті балшықтан илеп, күйдіріп жасаған. Ақпарат берушілердің айтуынша қазақтар үйді 3-4 қабат етіп өздері тұрғызады. Мәселен, 1955-1970 жылға дейін Кония деген қаланың Исмир ауылында тұрғанымызда 300-400 үй түріктер тұратын. Қазақтар үйді кірпіштен салды. Материалдарын мемлекет берді. Қол өнермен материал жоқ болғандықтан айналыспады. 20-30 адам жиналып бидай еттік, қазір жалға беріп қойдық.

Түркия қазақтарының баспаналарының бір ерекшелігі бір отбасының бірге туғандары бәрі бірігіп осы бірнеше қабатты үйлерде тұрады. Мысалға бірінші қабатында үлкен ұлы, екінші қабатында екінші ұлы, үшінші қабатында тағы бір туысы, төртінші қабатында үй иелері ата-анасы тұрады. Әр қабаттағы үйлерде 3-4 бөлме қонақ күтетін, жатын, балалар бөлмесі және асүйден тұрады. Жастардың бөлмесі қазіргі европалық талғаммен жиһаздар қойылса, үлкен кісілердің үйінде әлі күнге дейін ұлттық мәдени мұраларымыздың жұрнағы ретінде сырмақтар, тұскиіздер, т.с.с. қолөнер бұйымдарын көруге болады.

Көбіне байқағанымыз үлкендердің түсіп-шығуына ыңғайлы болмаса да ең жоғары қабатта тұруы. Біздің ойымызша, ол баяғы тәртіппен балалардың қамқоршысы, басшысы ретінде жоғарыдан бақылап отырғандағы ниеті мен ырымы сияқты көрінді.

Сол сияқты Стамбұлдан 80 шақырым жерде орналасқан Силиври ауданында Ақжолдар әулеті тұрады. Атамекеннен жырақта жүрсе де, олар сонау Түркия жерінде халқымыздың ұлттық мұрасын сақтап келеді. Олар өздерінің зәулім үйлерінің қасына қазақтың киіз үйлерін тіккен [33]. Тарихымыздағы алғашқы сәулеттік құрылыс, қасиетті қазақ ордаларының халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, фәлсафасында алар орны ерекше.

Киіз үйлердің іші мен сырты қазақы ою-өрнектермен айшықталған. Бұл рухани мәдениетіміздің көрсеткіші. Сондықтан халқымыздың ұлттық бұйымдарын Ақжолдар әулеті теңдесі жоқ байлыққа балайды. Он екі қабат киіз үй нұсқасында салынған әдемі биік киіз үйдің іші кәдімгі қазақтың байырғы үйіндей кілем, айнала көрпе жаюлы, жайнап тұр. Сонымен қатар, Менің атам Шығыс Түркістанның Көктоғайының тумасы, - дейді Әбдімансұр Ақжол. - Осындағы барша қазақ сияқты, менің атам да 1953 жылы үй-ішімен Түркияға көшіп келген. Мендегі нағыз киіз үй толассыз жауынға шыдамады, содан соң киіз үйді бетоннан құруға тура келді. Ішкі жағын әдемілеу үшін Қытай және Моңғолиядан қолдан тоқылған текемет, сырмақ, тұскиіздер алғыздым. Коттеждерім әлі салынбаған алғашқы кезде мен осында тұрдым. Екінші киіз үй той-томалақ өткізуге арналған. Мысалы, балаларымның, туған-туыстарым мен достарымның үйлену тойлары осында өтеді. Біз осында алғаш келгенде бес жан ғана едік, қазір отбасымызда 50 адам бар, дейді [41].

4 ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

4.1 Бала туу және тәрбиелеуге байланысты дәстүрлердегі ерекшеліктер

Түркиядағы отандастарымыз тарихи соқпақтардың небір жолдарынан өтіп, ондаған жылдар бойы бөгде ел, ұлт арасында өмір сүрсе де, өзінің ұлттық болмысын сақтап келе жатқан диаспоралардың бірі. Түркияға ауған қазақ зиялыларының бірі Халифа Алтай: «Бүгінгі Түркия қазақтарының түріктерден ерекшелігі өздерінің ата салты мен халық дәстүрлерінің кейбірін сақтап қалуда. Мәселен кісі жерлеу, оның жетісі, қырқы мен жылын беру бар. Тойлар қазақтың салт-дәстүрлері бойынша өтеді», - деп көрсетеді [3, 105 б.]. Дегенмен де, көптеген жылдар бойы басқа халықтың әлемінде өмір сүрген соң, жат жердің тілі, мәдениеті, санасы, ұлттық психологиясы, салт-дәстүрі сол жерде тұрып жатқан қазақтарға да әсер етпей қоймайтыны анық. Оның үстіне қазақ диаспораларының түріктермен қаны, діні тамырлас, тілі ұқсас болуы да олардың басқа халықтармен салыстырғанда біртіндеп сіңісіп кетуіне оң ықпал етуде.

Қазіргі кезеңде қариялар мен орта жастағылар болмаса қазақ жастары өзінің ана тілін ұмытқан. Оның ең бір басты себептерінің бірі жергілікті ұлт өкілдерімен аралас некенің көбеюі. Әрине енді мұндай некеден тараған балалар жеті атаны тізбектеп айтпақ түгілі, ана тілінде де сөйлей алмайды. Көпшілігі (жастар) қазақпыз дегеннен басқаны мүлде білмейді. Осы жөнінде мына бір мәліметте: «Бұған бірінші себеп отырықшы өмірге көшу болса, екіншіден аралас некедегі отбасында ұлттық әдет-ғұрыпты сақтауға мән берілмей, тұрмыс заңы, әдет ғұрыптағы араластық қалыпқа түсіп, негізгі түбірін сақтай алмай қалған. Мәселен, Түркиядағы аралас семьялы отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүр түрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған», - деп жазады [2]. Мұндай құбылыстардың кең етек жаюына бір жағынан көнекөз қариялардың азайып бара жатқандығы да әсер ететіндіктен, қазіргі кезде қазақ жастарына мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін сақтау өзекті мәселенің бірі болып отыр. Дегенмен де қазақ диаспора өкілдері шетелдерде жүрсе де өз тілдері мен әдет-ғұрыптарын сақтап қалуға тырысқан.

Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын алғаш зерттеушілердің бірі швециялық ғалым Ингвар Сванберг өзінің 1989 жылы «Түркия қазақ босқындары» атты еңбегінде: «...түркі халықтарының ішінде басқа да түркі тектес халықтармен салыстырғанда қазақтар – ассимиляцияға көп ұшырамайтын диаспора. Мұндай этникалық және тілдік ортада өмір сүретін басқа қазақ диаспорасының қазақтығын, ұлттық тұтастығын сақтауы – барлық 39 мемлекеттерде тұратын қазақ диаспорасына тән құбылыс. Бұл шеттегі қазақтардың ұлтына, ата-жұртына, тіліне, дініне, салт-дәстүріне, жалпы алғанда ұлттық мәдениетіне, дәстүрлі халықтық

дүниетанымына, даналыққа деген керемет құштарлықтың, өшпес үміттің нәтижесі», - деп көрсетеді [3, 44 б.].

Қазақ халқының өмірінде нәрестенің дүниеге келуімен байланысты туған ырымдар, жөн-жоралғылар көп. Халқымыздың дәстүрлі мәдениетінде бала туылғаннан бастап, есейгенше қатар жүретін жөн-жоралғылардың барлығы ұрпағын ұлттық болмыста тәрбиелеуге негізделген. Сондықтан ұлттық рухта тәрбиелеудің бастауы бала тәрбиесінен басталары хақ.

Қазақ халқы келін алғаш босағаны аттағаннан бастап бала көтеруі үшін әр түрлі ырым-жырымдарды жасайтын болған. Осы жөнінде Түркиядан Қазақстанға тәуелсіздік алған жылдардың басында көшіп келген, руы жалайыр, 57 жастағы Айша Полат былай деді: «... жас түскен келіннің алдына бала отырғызып, ертерек бала көтерсін деп ырымдаған. Сонымен қатар әйел жүкті болғанда абысындары, жеңгелері оның жерік асын дайындап, үйіне апарып береді», - деп әңгімеледі (XXVIII). Осындай ғұрыптардың сырттағы қазақ тұрмысында әлі де жасалатындығы жөнінде мына еңбекте де көрсетіледі: «... жас түскен келіннің алдына бала отырғызып, ертерек бала көтерсін деп ырымдаған немесе ұл бала тусын деп алғаш сойылған малдың ұлтабарын жегізетін болған. Өзбекстандағы қазақтарда жастардың бірінші төсегіне алғашқысы ұл болсын десе ұл, қызды қаласа, қыз баланы аунатып алатын болған. Ал, Түркменстан мен Қарақалпақстандағы қазақтарда қыз жеңгелері келін қуыршақ жасап, жас нәрестені орамалға орап, жігіт жағына сататын болған. Бұл да екі жасқа нәресте тілеу ұғымынан туған. Сондай-ақ аяғы ауыр жас келіндерге жаңадан сойылған малдың ұлтабарын жегізу ырымы да жас келін ұлды болсын деген мақсаттан туындаған, ол ауылды жерлерде тұратын қазақтарда әлі күнге дейін сақталған», - деп көрсетіледі [53, 298б.]

Түркиядың қазақтарда да жас келіннің бойына бала біткенін сезе салысымен ене оны өз қамқорлығына алып, пәле-жаладан, тіл көзден сақтаудың шарасын істей бастайды. Мәселен, қазақтар жас келінді түн қараңғысында жалаңбас далаға шығармау, кешке суға жібермеу, өлік шыққан үйге барғызбау, т.с.с. жағдайларға тиым салынады. Егер үйде ері жоқ болса, бір өзін жатқызбай, қайынсіңілісі не енесі жатады. Қазақ арасында жалпы аяғы ауыр әйелдерге жын-шайтан, пері, албастылар үйір болады деген ұғым бар. Бұлардың қастендігінен іштегі нәрестеге зақым келуі мүмкін делінеді. Белгілі этнограф Х. Арғынбаев өз еңбегінде жоғарыда көрсетілген қауіп қатерден сақтандыру үшін жас келіннің отауына әр түрлі қару-жарақ, қамшы, балта, қасқырдың аузы, бүркіттің тұмсықтарын іліп қояды, - деп көрсетеді [54, 87 б.].

Тәжірибелі ежелер келіннің аяғы ауыр екендігін білсе, абысын-ажын, ауыл әйелдерін жинап, «құрсақ тойын» өткізе бастайды. «Құрсақ шашу» Түркиядың тұрып жатқан қазақтарда да бүгінге дейін жалғасын табуда. Сондай-ақ, әйелдің тез босануына жасалатын «жарыс қазан» ырымы да қазақ арасында бүгінге дейін кездеседі.

Жас нәрестенің, әсіресе ұл баланың өмірге келуі отбасы мүшелеріне, әкесі мен атасына, нағашы жұртына үлкен қуаныш әкелген. Сондықтан осындай қуаныштарда «сүйінші» сұрау қазақ өмірінде қалыпты болып саналады. «Сүйінші» сұрау әдеті түрік халқында да кеңінен таралғандығы белгілі. Түркиядағы қазақтарда сол қуаныш болатын үйдің балалары туған туыстарынан сүйінші сұрап жатады. Әрине, сүйінші сұраған адамға ақшалай не заттай беріп жатады (XXIII).

Ақпарат беруші 73 жастағы Керейдің Жәдік руынан шыққан Ақан Қадарлы: «Мен бұрын жүкті әйелдерді босандырып, баланың кіндіктерін кесетінмін. Ертеректе тәжірибесі бар әйелдер екі қабат әйелді көбіне белін буып үйде босандыратын. Сондай бір әйелді босандырып жатқанда бала теріс айналып қалып, кіндігіне оралып қалады, кіндік қатты шандыр болады екен. Кіндіктегі қанды сауып барып, кіндікті кеседі. Босанып жатқан әйелдің кіндігі беріш болып қатып қалыпты. Өкінішке орай екеуі де тірі қалмады. Баланы алып, жуындырып қойдық. Егер бала жылап түсіп шетінесе жаназасын шығарады, егер өліп туылса онда жаназасы шығарылмайды. Оны бұрын Қарамолда деген кісі айтып отырушы еді», -деп әңгімеледі (XXXI).

Синьцзяннан ауып келген қазақ әйелдерінің айтуынша баланың кіндігін жіппен байлаған, 2-3 күн өткен соң кіндік кеуіп түскеннен кейін, оны ағашқа немесе қазақ үйдің жоғарғы жағына іліп қойған [3, 175б.]. Ал, Түркияда олар баланың кіндігін үш күн аяғына байлап, одан кейін бесікке, жастығының астына қойып сақтаған. Ол баланың кезбе болып кетпеуі үшін жасалатын ырым деп түсіндіріледі. Қазіргі таңда баланың түскен кіндігі туралы жасалатын ғұрыптар өте сирек кездеседі. Әдетте, босанған әйел қорғансыз «qunarsis» деп 40-күнге дейін үйден шығармаған және осы уақытта кейбір тиым салынған ережелерді ұстанады. Босанған әйел үш күнге дейін үй шаруашылығын жасамайды. Қырық күн өткеннен соң анасы баланың шашын алып, шашты баланың жастығының астына немесе орап жерге көмген [3, 175 б.].

Шілдехана. Баланы босана салысымен бір жеті өткеннен соң, мал сойылып шілдехана өткізіледі. Шілдехана – нәрестенің дүниеге келу құрметіне арналған той, қазақ халқының көптеген салт-дәстүрлерінің бірі, баланың дүниеге келгендегі алғашқы тойы. Шілдехананың көне атауы «Шілде күзет» болған. Мағынасы: туылғаннан кейінгі қырық күндік күзет «анасы мен баласын жын-шайтандардан 40 күн бойына, яғни қыркына дейін күзету). И. Сванберг өз еңбегінде ғалым Улла Йохансеннің Алтайкөй кентінде 1957 жылы көрші үйде дүниеге келген ұл балаға жасалған ырым-жырымдар жөнінде жазған деректерінен мысалдар келтіреді. Қазақтар босанатын әйел толғатқанда тезірек босандыру үшін арқанға керіп қоятындығын айтады. Дүниеге келген нәрестенің денесін тұзды сумен сүртіп, шомылдырады да орап анасының қасында үш күн ұстайды. Алғашқы үш күн анасы баласын жатпай, тұрмай күзеткен, себебі «сары албасты», «қара албасты» қаскүнем күштер ұрлап кетеді деген сенім болған. Екі жақтың

туған туыстары, дос жарандары, көрші қоладары жиналып босанған әйелдің қасында ән айтып, би билеп, ойындар ойнау арқылы көңілін көтеріп, ұйықтатпауға тырысқан. Кешке ер адамдар карта ойнап, ал әйелдер әңгіме дүкен құрып, тігіс тігіп, балаларға қараған [3, 174-175 бб.].

Босанған әйелге қой малы сойылып арнайы ас «қалжа» дайындалады. Босанған әйел міндетті түрде қойдың мойын омыртқасын мүжиді, мүжілген омыртқаны кереге іліп қойған. Егер омыртқалар ажырамай кепсе, жақсы ырым саналған, яғни баланың мойны тез бекиді деп ырымдаған. Бұл дәстүр осы күнге дейін сақталып келеді. Көрші-қолаңы, туыстары сый ретінде құс етін, әсіресе тауық етін, оның жұмыртқасын әкеледі. Сонымен қатар, қазақ отбасыларында ұл босанса екі қой, қыз босанса бір қой сойып ас берген, немесе мешітке апарып таратады.

Дүниеге келген нәрестенің кіндігін кескен әйел «Кіндік шеше» туралы, И. Сванберг: «Кіндік шеше» туыстық қатынастың бір түрі, бұл қазіргі күнге дейін сақталып отырған дәстүр. Жүкті әйелдердің перзентханаларда босануларына байланысты, кіндігін кескен адам, дос-жарандары немесе туған-туыстарының ішінен тағайындалады. Нәрестенің ата-анасы кіндік шешеге сыйлықтар жасайды. Бала да өсіп ержеткенше кіндік шешесіне ерекше құрметпен қарайды [3, 172 б.].

Бесікке салу. Жаңа туған баланы бесікке салу – ізгі дәстүр. Ежелде қазақтар оны тойға ұластырған. «Бесік алып беру» - қазақтың бір жерге келін болып түскен қызы тұңғышын босанғанда орындалатын дәстүр. Бесіктің жасауын қыздың анасы даярлайды. Түркия қазақтары босанған күннен кейін, үшінші күні нәрестені дәстүрлі бесікке бөлеген. Бұндай бесікті 60 - жылдарға дейін қолданған, Алтайкөйде әлі күнге дейін бесікке салады. Бірақ басқа қалаларда Стамбулда нәрестелерді арнайы балалар төсегіне жатқызады. Бұрындары бесікке саларда молда құран оқыған екен. Қазіргі кезде баланы бесікке қадірлі, сыйлы адам салады. Баланы бесікке салатын әйелді «бесік шеше» деп атайды. Бесікке баланы саларда мұсылман салты бойынша құраннан аян оқып салады. Бесікке салу рәсіміне де тек әйел адамдар қатысады. Бесік салатын адам міндетті түрде туылған баланың үйіне қой сойып және туылған нәрестеге сый алып келуі керек. Ақпарат беруші Айша Полаттың айтуынша осы күнге дейін «бесікке салу» дәстүрі Түркияның ауылды жерлерінде тұратын қазақтарында жақсы сақталған. Бірақ қазақтардың бала туу, тәрбиелеуге байланысты маңызды мағлұматтар берген Күлия Софығаданның берген мәліметіне қарағанда бесікке салу бар, бірақ қазір қалып баратындығын айтады. Өзіміз балаларымызды бесікке бөледік. Бесікке бөлегенде ана сүтінің исі шығып тұрады да бала тәтті ұйықтайтын. Бесік тойда түбіртектің астына тәтті кәмпит, ірімшік қойып «тыштыма» ырымын жасап, сыйлы бір әйелге оны бөліп таратып бергізеді. Отырғандарға жайнамаз, бір көйлек, тәттіден кемпір-кепшіктерге таратып береді. Бұрындары қазақтарда бесікке бала бөленбей тұрып бесіктегі жас сәбидің ұйқысы таныш болсын деп адыраспанмен аластаған. Одан кейін бесіктегі бала ержеткенде халықшыл болсын, тез өсіп, ат үстіне ойнасын деп,

ел қорғайтын ер болсын деген тілектерге үстіне ырымдап қамшы, тон, шапан жапқан екен. Ал, қазіргі кезеңде бұрынғыдай бесікке салмай, қой сойып, дастархан жайып, ырымын жасайды. Қазіргі кезде перзентхадан келген бойда сол күні шілдехана деп, ең жақын таныс-туыстарды жинап шақырамыз,- деп әңгімеледі Күлия апай (XXIV).

Қазақ арасында балаға арнап «әлди» айту сирек болса да кездесетіндігін көрдік. Мәселен, Стамбул қаласының Қазақкентінде тұратын руы Сарыбас, 35 жастағы Айшегүл Жігіттің қырқынан шықпаған Әмір (түрікше Emir) баласын әлдилегені:

Әлди, әлди абайын,
Атқа тоқым жабайын.
Ел сүймесе сүймесін,
Өзім сүйем аппағым.
Әлди, әлди әләуләу
Ұйықтай қойшы балам-ау
Ақ шатыр мен көк шатыр
Іші толған қыз жатыр
Белінен тартсам оянбас
Бетінен сүйсем бал татыр
Емір деген туыпты
Көлге бетін жуыпты
Көлге келген қыздарды
Таяқпенен қуыпты

Бұны әжемнен естігенмін дейді. Балаларды үлкен кісілер бақты, ол кісі баланы әлдилегенде бұрындары айтылатын бесік жырларын көп айтатын, 98-ге келіп қайтыс болды (XXVII).

Түркиядағы қазақтар перзентханалармен қатар, күні бүгінге дейін үйде де босана береді. Айша Полаттың айтуынша өзінің алты баласының үшеуін үйінде, үшеуін перзентханада дүниеге әкелген. Бұрындары үйге әйелдер жиналып, көпті көрген, тәжірибесі мол әйел босандырған. Босанып жатқан әйел дауыс шығармайды, себебі дөрекі көрініп, ұят саналған. Мәселен, 19 жасында тұрмысқа шыққан Айшегүл төрт баланың анасы, 20 жасында бірінші баласын босанған. Үлкен екі баламды кезінде әжеміз бағып берген. Қазір біздер баланы перзентхадан босанып келген соң, жеті күн өткеннен кейін тырнағын, қарын шашын алады. Қырқынан шығарған кезде 41-қасық суға шомылдырады.

Баланы қырқынан шығарудың маңызы мынада қырық күннен кейін бала ширап, көз тоқтатып жан жағына қарап, құбылысты, дауысты сезе бастайды, ұл баланы қырқынан шығарғанда 40 тиын салып, қыз балаға жүзік салып шомылдырады. Сонымен қатар баланың алғашқы көйлегін «ит көйлек» дейді. Оны жөрмелеп, іліп қана тігеді. Кейде ырымдап баласы жоқ әйелдер алып жатады. Немесе анасының өзі ит көйлегін екінші баласына тығып қойып жатады. Баланы ебі бар әйел қойдың құйрық майымен майлап, өс-өс деп екі қолын, екі аяғын созып уқалайды. Негізі жана түскен келінге бала

бағуға байланысты енесі көптеген кеңестер айтып отырады. Қой малын сойып дастархан жаяды, жиналған кісілерге кәде ретінде жайнамаз таратып береді. Келген қонақтар жаңа туылған балаға алтын тағады, алтын көп береді, ақша пара береді. Ертедегі қазақтың баланы күміс салынған суға шомылдыруын көп кездестірмегенін айтады (XXXVII). Сол сияқты Қазіпе апа (61 жаста, сүйегім Ителі. Келген жеріс Қарақас): «жеті балам бар. Қазіргі кезде баланы қырқынан шығару, баланы бесікке салу әдеті қалған. Бала туды деп келіні босанған үйдің ет палауын жеп, шәйін ішіп кете береміз. Ақша, алтын апарамыз. Бізге мата береді. Өзімізде шілдеhana деп шақырамыз, қазір теріп-теріп шағырамыз танитындарды, туыстарды деді», - деп әңгімеледі (XXXVIII).

Азан шақырып ат қою. Енді балаға ат қою рәсіміне келетін болсақ, сәбиге ат қою ата-бабадан мұра болып келе жатқан дәстүрдің бірі. Бала туылғаннан кейін қырық күн өткен соң, ел ішіндегі аузы дуалы қарияға немесе баланың атасына не әжесіне азан шақыртып ат қойғызған [4, 62 б.]. Бірақ біз зерттеген аумақтағы ақпарат берушілер балаға есімді 3 күн ішінде қойылуы керектігін айтады (IX). Осы жөнінде И. Сванберг те өз еңбегінде: «Қазақтардың түріктерден бір айырмашылығы балаға алғашқы 3 күн ішінде ат қоймайды. Бірақ Түркияда 60 жылдары (XX ғ.) өсіп өнген қазақтардың арнайы ат қою рәсімін білмейтіндігін айтты. Балаға ат қою молданың еншісінде, бірақ атын әкесі не кейде шешесі қояды. Бірақ соңғы кезеңдерде түркі халықтарының арасында кең тараған атауларды қоюда», - деп көрсетеді [7, С.176.]. Бүгінде Түркиядағы қазақ халқы мен түрік халқының есім беру салтындағы бір өзгешелігі, ол екі есіммен атау салты. Немесе оны «кіндік ат» деп те атайды. Түрік халқында қалыптасқан салттың бірі кіндік ат (*göbek ismi*) қою. Ең алдымен бала дүниеге келгеннен кейін кіндігін кескен кісі сол сәтте кіндік атын қояды. Кіндік ат ретінде Алланың аттарынан бірі, пайғамбарлардың есімі мен олардың жақындарының атын, қасиетті кітаптарда кездесетін есімдер мен ұлы кісілердің есімдерін беріп отырады. Көп жағдайда кіндік аты ретінде ер балаға *Mehmet*, қыз балаға *Fatma* есімдерін береді. Бұл баланың ең бірінші есімі болып есептеледі (XXIII).

Сондай ақ қазақтар өздерінің салт-дәстүрін, мәдениетін қатаң түрде сақтап қалуға тырысады дегенмен де кейбір жағдайларда ұлттық дәстүрімізді ұмыта бастағанымызды байқамаймыз. Мәселен, Ауғанстан, Ираннан Түркияға келген қазақтар арасында балаларына ат қоюда қазақша аттардың орнына біртіндеп парсы есімдері қойылып жатыр. Бұның себебі қазақ есімдерін парсы тілінде айтылуы да, жазылуы да қиын болғандықтан, екіншіден қазақ есімдерінің кейбірі парсы тілінде жағымсыз мағынан білдіретіндіктен сондай ауысымға мәжбүр болып отыр. Сол себепті ерлі-зайыпты Өргешбай мен Дән өздерінің ұл - қызын Абдолла мен Морварид (Меруерт) деп атаған дейді, Ислам Жеменей өз еңбегінде [31, 196.].

Қазіргі кезеңде Түркия қазақтарының аты-жөні, есімдерінің дені — түрікше және парсыша олар көбіне құраннан алынған мұсылман есімдері. Мысалы: Айша Полаттың балаларының аттары: Хүмейра, Насим, Ясин,

Хасым, Ибраһим, Әмина, Абдулла. Ақан Хадарлының балаларының аттары: Қараман, Түркән, Нұртен, Рамазан, Недиме. Немерелерінің аты: Муфиде, Есма, Мәруа, Кәусар. Емра, Есра, Үшрә, Хумра, Әнуар, Әмра, Әмаль құраннан қойылған есімдер, - дейді (XXVIII). Айшегүлдің айтуынша атын түрікше қоймасақ кейін мектепке барғанда түрік балалары қазақ есімдерін түсінбей мазақ қылуы мүмкін дейді.

Сосын баланың құжатын алуға барғанда қазақша есімдерді түсінбейді. Бәрібір фонетикалық өзгерістерге ұшырайды. Мысалы Мейрамбек деген атты Мәйрамбек дейді. Болашақта да осындай қиыншылықтар болады делінеді.

Жоғарыда айтқанымыздай есімді азан шақыру арқылы оның мұсылман екендігін, яғни «Алладан басқа құдай жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі екеніне куә боламын. Алла ең ұлы» деген мағынаны білдіреді. Сәбидің сол құлағына сенің атың - Хасым, әкеңнің аты Әшім деп үш қайтара айтылады.

Ал, ресми құжаттардағы қазақтардың тегін (фамилиясын) үкімет береді. Мысалы Жігіт деген атау берілсе, ол содан бір ұрпаққа кетеді. "Қазақ тілі" қоғамының төрағасы Кәміл Гезердың айтуынша, Түркияда бөтен аттарды түрікшеге сай етіп жазуды міндеттейтін заң бар екен. Бұл жайында Кәміл Гезер: "Біздің әке-шешелеріміз мұнда келгенде, заң өзгеріп, аты-жөндерін қысқартқызып жаза бастапты. Менің әкемнің аты — Тоқан Ысқақұлы. Бірақ атамның фамилиясын алып тастап, басқаша аттар қойды. Менің фамилиям қазір - Гезер. Анығында мен Тоқанұлы болуым керек еді. Заң бойынша, бөтен аттарды, яки түрікшеге ерсі келген сөздерді куәлікке жазғызбайды. Мұнысы қиын. Менің жиенімнің аты — Кәусар. Құдайға шүкір, осындай аттарды жаңа туған нәрестелерге қойып жатырмыз. Мұнысына да шүкір" — деп сөзін түйіндейді [33]. Осыған байланысты И. Сванберг: «Түркияға келген қазақ отбасыларына 1934 жылғы атауларға қатысты енгізілген реформаға сәйкес түрік фамилияларын берген. Кей жағдайларда ағайындарға әр түрлі фамилияны алу да тиімді болды. Себебі, осы тегіне қарай олар Анадолыдан жеке баспана, т.б. жеңілдіктер алуға мүмкіндік алатын еді. Көп жағдайларда олар географиялық не этникалық шыққан тегіне қарай атауды таңдайды. Бірақ көбіне дыбысталу жағынан түрікке жақын болу керек. Мысалы, Алтай, Алтан, Аксакал, Жағатай не Тюркимтан», - деп жазады [7,163б.]. Сол сияқты ақпарат беруші Мансұр Тәйжі де өзінің тегі жөнінде: «Түркияға келген қазақтарды өкімет қабылдап, азаматтық бергенде адамның түріне, келбетіне қарап текті өздері ұсынды. Менің әкемнен сіздің атыңыз кім деп сұраған әкем «Хұсайын Тәйжі» деген содан бұл кісінің атын Хұсайын, тегін Тәйжі деп жазып береді. Мысалы дүниежүзіне аты әйгілі таэквондист Мұстафа Өзтүріктің әкесі Кәбен деген кісіге өзі мұртты, қою қара қасты кісі болған соң мынау нағыз түрік екен деп тегін «Өзтүрік» деп жазады», - деп әңгімелейді (II). Сол сияқты Түркияға ауған қазақтың бірі Хасан Оралтай Түркияға келгендегі тіркелу туралы: «Әкесінің аты Қалибек - оны Алибег деп, өзінің аты жөні туралы «Атың кім - Қасен. Ол оны «Хасан» деп жазады Сойадың-Фамилияң не? Дегенге Өралтай (Еркін Алтай ұғымына келетін түрікше Хұралтай-Huraltau дегім келді) дейді. Ал оны «Оралтай» деп жаза

салады. Біз ол кезде сол - сойад-фамилия дегеннің мән-маңызын онша түсінбейтінбіз. Сонымен менің аты-жөнім Хасан Оралтай болып шыға келді. Түркия қазақтарында руларының аттары фамилиясы ретінде жазылады. Мысалы: Мухаммедияр Қаратамыр, Омар Жігіт және т.б. ал фамилиядағы Мысалы Хұсайын Тәйжі, Мансұр Тәйжі тегі «Тәйжі» деген моңғол тілінен алғанда ел басшы деген білдіреді» - деп жазады [4, 197б.].

Қазақтарда баланың алғашқы тісінің шығуына байланысты да ырымдар жасалған. Мәселен, И. Сванберг өз еңбегінде: «Синьцзянда баланың алғашқы (ауыз тіс) немесе сүт тісі шыққанда оны қой немесе сиырдың үстіне отырғызған. Егер баланы сиырға отырғызса тісі үлкен, күшті болады, ал қойға отырғызса тістері ұсақ және түзу болады деген мағынаны білдірген. Баланың алғашқы шығып келе жатқан тістерін көрген адамға анасы сүйінші ретінде сыйлыққа жүзік, орамал, жыртыс сияқты сый берген. Ол адамда өз бетінше балаға сыйлық жасаған [7, 172 б.]. Қазіргі кезеңде қазақтарда баланың алғашқы тістері шыққанда түріктердің әдет-ғұрыптарын ұстанады. Мысалға тісі шығып келе жатқан баланың үстіне жүгері үгіткен. Малға отырғызу дәстүрі сақталмаған. Оның орнына туыстары мен көршілерін арнайы әзірленген «dis bugdayi» – тарыдан жасалған тәтті ботқа немесе «irmik helvasi» - жарма ботқасына шақырады [3, 176 б.].

Бала алғашқы қадамын жасай бастағанда аяғына тоқ ішекті немесе аттың қылын байлап, пысық, жүрісі жылдам, алғыр әйелдерге осы қасиеттері балаға жұқсын деген оймен тұсауын кестірген. Түркия қазақтарында әлі күнге дейін бұл дәстүр өз жалғасын табуда, бірақ қазір баланың аяғын көбіне ала жіппен байлайды.

Сонымен бірге жаңа туған нәрестеге көз моншақ тағып қоямыз дейді ақпарат берушілер. Түркиядағы қазақтар баланы тіл көзден сақтау үшін баланың омырауына Құранның сөздерінен алынған дұғаны молдаға оқытып, оны үшбұрышты теріге тұмар етіп тағып қояды. Қазіргі кезеңде Стамбулда тұратын жас отбасылар балаларына көгілдір фарфордан көзмоншақ pazarlik/nazar boncugu яғни адамдардың назары түспеу үшін тағылатын моншақтарды көбірек тағатын болған [7, 177б.].

Сонымен қатар, бала жасқа толғанда ағайын-туыстарын шақырып атап-өтіп жататын отбасылар да бар. Мысалы ауылдық жерлерде тұратын қазақтар молда шақырып құран оқытып жатады, ал кейбір қалалық жерде тұратындар қазіргі заманауи мерекелерге сай, түріктерге ұқсас балалар мерекесін мейрамханаларда атап өтіп жатады. Келуші қонақтар балаға алтын тағып, ақша ұсынады, сонымен қатар түрлі сыйлықтар да беріледі.

Қазақ халқында қалыптасқан салттың бірі үйдің үлкен баласын ата-әжесінің қолына, яғни күйеуінің ата-анасына немесе үлкен ағасына беру. Бұл баланы «асыранды бала, «қолбала» деп атайды. Бұл салт Орталық Азиядағы этникалық топтардың арасында кең тараған. Түркияда бұл дәстүр 1981 жылға дейін сақталған. Қазақтар егер отбасында бала болса, ол үй тозбайды деген мағынаны білдіреді деп жазған. Сонымен қатар, қазақтар баласы жоқ бауырларына өз балаларын берген. Бұл қазақ отбасындағы мұрагерлікті

сақтап қалу әдеті. Себебі ол кезде бала өлімі етек жайған кезең. Бала беру салты ата мен баласының арасындағы туыстық қатынасты нығайтудың бір түрі болған. Түркияның Алтайкөй ауылында аға не іні баласын әпкесінің отбасы асырап алғаны кездескен (XXV). Бірақ, Түркияда бұл заңды түрде қарастырылмағандықтан, асыранды болып есептелінбейді. Туған баласын өз туыстарына беру салдарынан кейде келеңсіз жағдайлар да болып тұрады. Себебі, некеге тұру барысында баланың туған ата-анасының аттары жазылуы қажет. Бала асырап алу дәстүрі баласы жоқ отбасында бала болады деген ұғыммен қатар, кикілжің де тудырып отырған. Мысалы, Қазақ кентіндегі отбасының қызын басқа бір отбасы асырап алған, қыз бойжетіп 17 жасқа толғаннан кейін, қазақ жігітіне тұрмысқа шығар кезде оның асырап алған ата-анасы бұл некеге қарсы болған, қыз жігітімен қашып кеткендіктен, туған ата-анасы асырап алған отбасына өкпе реніштерін білдірген. Қазақ отбасыларында асырап алған баланы өз туған баласындай қарап, сол отбасының бір мүшесі болып саналған [3, 172-173 бб.].

Сүндет той. Қазақ халқы бар жақсысын баласына, ұрпағына арнаған құрсақтой, шілдехана, бесіктой, қырқынан шығару, тұсаукесерден кейін сүндет той жасаған. Сүндетке отырғызу мұсылмандықтың бір белгісі. Ер баланы сүндетке 5, 7 жасында яғни тақ жасында отырғызған. Тақ жаста сүндетту қазақ арасында бүгінге дейін жалғасқан. Баланы неғұрлым сүндетке ерте отырғызса, солғұрлым ауырсынбай, тез жазылып кететін болған. Сүндетке отырғызу көбінесе жазға салым немесе күз айларында іске асырылған. Себебі суық та, ыстық та балаға әсер етпесін деген мақсат көзделген [4,65 б.]. Сүндет әуел баста араб халқының әдет-ғұрпы болатын. Түркия қазақтары мұсылман дінін өте берік ұстанғандықтан ұлын сүндеттеу үлкен сауап. Осы жөнінде Күлия апа: «Сүндет той жасау баланың қарақұлақтанып қатарға қосылғандығының белгісі, ат жалын тартып мініп, азамат атанатындығының алғашқы сатысы саналады. Бұрынғы кезде сүндеттелген балаға арнап кең әрі ұзын «сүндет жейде», «сүндет көрпе» тігетін болған. Оны бала жара толығымен жазылғанша киген (XX).

Түркияда негізінен діни мерекелерге, әдет-ғұрыптарға, наным-сенімдерге ерекше көңіл бөледі. Сүндетке отырғызу дәстүрі ерекше мереке болып аталып өтіледі. Егер бір отбасында 5, 7, 9 жастағы ұл балалар болса, олардың барлығын бір күнде сүндеттейді. Тіпті отбасындағы қыздарының үйлену тойларында да ұл балаларын сүндетке отырғызады. Ертеде молда шақырып сүндеттесе, қазіргі кезде әсіресе қалалық жерлерде емханаларда дәрігерлерге сүндеттендіреді. Қазіргі кезеңде қазақтарда балаларының қолдарына қылыш ұстатып, түріктердің мерекелік ұлттық киімдерін кигізеді.

Түркияда өткізілетін ең үлкен шаралардың бірі «сүндет той» оған үлкен той жасап аталып өтіледі. Сүндеттемей тұрып, бір аптадай қалғанда сүндеттелетін баланы туыстарының балаларымен бірге арабаға (машинаға) мінгізіп, көшені аралатады. Алдымен үлкен аталарына, сыйлы ақсақалдарға, иман-молдаларға барып қолдарынан сүйгізіп, одан кейін барып ары қарай құрметті жерлерді аралатады. Үлкен жәмилерге барады. Үлкен құран

оқитын жерлерге апарды. Сосын бір аптадан соң баланы сүндетке отырғызады. Кезінде иман-молдалар отырғызатын, қазір дәрігерлерге де жасатып жатады. Ертесінде қой сойып, палау пісіріп дастархан жаяды. Туған туыстарды жинайды, түрік халқында сүндетке отырғызғанымен дастархан жайып ел-жұртты жимайды дейді - Айшегүл Жігіт. Бірақ біздер сүндеттелетін балаға түріктің сүндет тойына арнайы арналған ақ түсті костюмын кигіземіз. Ол ақ түсті матадан, жылтыр түймелері бар, әр түрлі алтын жіптермен өрнектеліп тігілген. Басында бас киімі сұлтан шалмасы, тәжі бар, қолында таяғы бар, оның себебі патша болсын дегенді білдіреді. Аяқтарына да арнайы тастармен безендірілген аяқ киім кигізеді. Түріктерде атқа отырғызып жатады. Сүндеттелген балаға көбіне алтын тағып, ақша береді. Кейбір қазақ отбасылар да түріктердің тойлары сынды сүндет тойларды атқа мінгізіп, мейрамханаларда жасап жатыр. Сүндет тойда сый сыяпат ретінде ерлерге шапан жабылып, әйелдерге көйлектік мата беріледі.

Әрбір қазақ отбасында орта есеппен алғанда бұрындары 6-8 баладан келсе, қазіргі кезде бір отбасында 3-4 баланы құрайды. Бұл елде бала тууға шектеу жоқ. Негізі 1948-1950 жылдардан бастап негізі бала туу саны артқан.

Кезінде қазақтар жиын тойларында қыз куу, көкпар тарту, күрес сияқты ұлттық ойындар ойналған, бірақ қазір оның ешқайсысы жасалмайды. Ол кезде қазақ арасында Кәбен Өзтүрік (Мустафа Өзтүріктің әкесі) палуан болған кісі.

Әрбір қуанышқа қазақтар мал сойып, дастархан жаяды. Мысалы менің балам «Хафиздік» Құран оқып жүр, қазір оның ортасына келді, соны бітіргеннен кейін мен соның қуанышына дұға қылып мал сойдырып дастархан жаямын. Үлкендердің батасын аламыз. Біздер баламыз оқу бітіргенде, әскерден келгенде дастархан жасап, той жасаймыз дейді Айшегүл. Түрік азаматтары сияқты қазақ жастары да 20 жасқа толғанда 18 айға әскер қатарына қабылданады. Ол Түркия елінде тұратын этностардың барлығына міндетті.

Негізі Түркия, Ауғанстан, Иран ислам дінін қатты ұстананатын елдер болғандықтан, ондағы қазақтар да ислам дініне берік, әрі балаларын да дінді қадірлеуге, құрметтеуге тәрбиелейді. Сондықтан ол жердегі қандастарымыз да олардың балалары да 13 жасқа толған соң бес уақыт намаздарын оқып, ораза ұстайды. Қорытындай келсек, Түркиялық қазақтардың өмір салтында бірқатар өзгешеліктер бар екенін көріп отырмыз. Дегенменде аға ұрпақтың алдынан кесіп өтпеу, келіндік міндетті мінсіз атқару, «кіндік шеше», «өкіл әке», туыстарына бала беру сияқты т.б. қазақтың салт-дәстүр әдебіне баса мән беріледі. Оның үстіне күнделікті өмірде қазақ тілі мен түрік тілі аралас қолданылады. Жастар барған сайын салт-дәстүрді сақтауға немқұрайды қарауда. Сондықтан диаспора өкілдерін ұлтқа бөлмей, қазаққа тартып, қазақыландыра бастауымыз өзекті мәселенің бірі болуы тиіс.

4.2 Түркиядағы қазақ диаспорасының үйлену әдет-ғұрыптарындағы ерекшеліктер

Түркиялық қазақтардың өмір салтында, үйлену, отбасын құрауға байланысты әдет-ғұрыптарында да жергілікті халықтың ықпалы әбден сіңген деуге болады. Оның себептері жоғарыда айтқандай, күнделікті өмірде қазақ тілі мен түрік тілінің аралас қолданылуы, жастардың жергілікті өспірімдермен тығыз қарым-қатынаста болуы, т.с.с. Түрік қазақтары тұрған елінің жағдайына көбірек бейімделген диаспора болып табылады. Түркия мәдени, діни, тілдік жағдайы анағұрлым жақын ел. Бүгінде жастар барған сайын салт-дәстүрді сақтауға немқұрайды қарауда. Мысалы, бұдан ертеректе қазақтар балаларына болашақ жар таңдауда ата-ананың еркімен іске асырылса, бүгінде өз еркімен шешуге тырысады. Бірақ тіл мен қанды араластырмау үшін Түркияда жаз айларында екі ай бойы арнайы той-мерекелер өткізіледі екен. Оған Қазақстан мен Еуропадан қазақ отбасылары келіп, өзара танысып, той-думан өткізіп, балаларының толыққанды қазақ отбасын құруына мүдделі болып, өзара жақсы араласады екен. Үйлену тойында қазіргі түрік және қазақ дәстүрлері аралас жүреді. Оған себеп, түркілік тегінің ортақтығы және мұсылман діні қазақтардың түрік қоғамына тез бейімделіп кетуіне мүмкіндік берген. Осы жөнінде Әбдрахман Четин: «Еуропаның 10 елінде қоғам құрылған дедім, сол қоғамдардың негізгі міндеттері жастардың басын қосып бір-бірімен таныстыру. Араласып, кешке ойын-сауық құрады. Басқа ұлтқа тұрмысқа шыққанша өз ұлтымызға шықсын деп ойлаймыз. Қоғамдарда кезек-кезек жылына бір рет сондай ұйымдастырылып тұрады. Бар табысымыз сол ғана болып тұр», - деп әңгімелейді (XIV).

Түркиядағы қазақтардың ассимиляцияға түсуіне өзіндік септігін тигізіп жатқан тағы бір фактор — аралас некелер. Түріктен қыз алып, не түрікке қыз беріп жатқан қазақ отбасылары да жоқ емес. Мәселен Түркиядағы аралас семьялы отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүр түрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған. Ал француз, неміс ұлтына үйленуші қазақ жастары ата-дәстүрін мүлде ұмытуға айналған. Тек бірлі жарым әкешешелері бар қазақ отбасы өз балаларын шамасы келгенше қазақ қыздарына үйлендіруге тырысқан. Ондай отбасыда қазақтың байырғы салт-дәстүрлерінің жұрнағы сақталып қалған [55, 104-105 бб.].

Түркиядағы қазақ отбасыларының көбі күрделі (бөлінбеген) және моноэтникалық болып келеді, әйтсе де басқа түркі халықтары өкілдерімен: қырым татарларымен, қырғыздармен, ұйғырлармен некелесу де онша аз емес. Қазақтың жігіттері үшін некеге тұру жасының шектелуі жоғары. Қазақтар көбінесе 30-ға толғанда, отбасын құруға және толық жауап беруге материалдық негіз қаланған кезде үйленеді. Дәстүр бойынша Түркияда отбасы үшін бар жауапкершілік ерлерге жүктелген. Жоғары білім алмаған қыздар көп жағдайда кәмелетке тола салысымен күйеуге шығып, күйеулеріне отбасылық өндірісте көмектеседі. Қазақ жастарының өкілдері Батыс Еуропа,

Солтүстік Америка елдерінен жұмыс пен жақсы өмір іздеп өз үйлерін жиі тастап кетіп жүр және соңғы алты жылдың ішінде Қазақстанға көшіп келуге әрекет ете бастады [32].

Сондықтан қазақ диаспорасы арасында көп таралмаса да сол Европа елдеріндегі түркі халықтары қыздарымен (мәселен, башқұрт, ноғай, татар, гагауз, т.б.) некелесудің бар екендігін зерттеу барысында көз жеткіздік. Сол сияқты Қазақстанға келген қандастырымызда бүгінде тарихи Отанындағы қазақ қыздарымен отбасын құрауда.

Зағипа Мауленнің айтуынша қыз ұзату, келін түсіру тәртіптері жалпы осы Қазақстан қазақтарының салт-дәстүріне өте ұқсас. Заманға сәйкес, әлеуметтік, саяси, экономикалық жағдайларға (сол жүрген жерлердегі) байланысты аз ғана өзгерістер еніп, біршама өзгерген (XXV).

Жүргізілген далалық зерттеу экспедициясының нәтижесінде байқағанымыз Түркия қазақтарының бүгінгі таңдағы отбасылық-некелік әдет-ғұрыптары бірқатар өзгеріске ұшырағандығы жөнінде жоғарыда айтып өттік. Мәселен, құда түсу жоралғыларының бұрынғы мағыналары жоғалып кеткен. Дегенмен де әдет-ғұрыптардың кейбір бөліктері өзінің тұрақтылығын сақтап қалған. Түркиядағы қазақтарда да әлі күнге дейін жеті атаға толмаса үйленбейді. Сондықтан әр қазақ өзінің аталық шежіресін жақсы білуге тиіс. Қазақтар аталық шежіресін есте сақтауды мықтап меңгеріп, өзіндік салт-дәстүрін қатаң ұстанған дейді Әбдуқап Қара. Ал, Иран қазақтарының ата-дәстүрін сақтап, әсіресе жастардың үйленуіне қатысты, жеті атаға толмаса олардың қосылуына қатаң тиым салынғандығы жөнінде де ғалым Ислам Жеменей өз еңбектерінде келтіреді [31]

Құда түсіп, қыз ұзату жоралғылары. Адам өміріндегі ең бір қызықты да, қуанышты да ұмтылмас белең – оның үйленіп, жеке отау тігуі. Қазақ халқының ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келе жатқан өзіндік салт-дәстүрлері бар. Қазақтар әлемнің қай түкпірінде жүрмесін ертеректе баласының болашағын көздеп, өздеріне тең, тегін білетін адамдармен құдаласуға тырысатын. Осы жөнінде ғалым Ислам Жеменей де, қазақтардың ұл-қыздары өздерінің болашақ жарын таңдауға ешқандай еркі болмайтын, қалыңдықты олардың ата-аналары таңдайтын деп жазған [31, 126-128 бб.] Бұны Түркиядан келген Айша Полатта: «..қызды айттыру үшін жігіттің ата-анасы бір үйдің қызын көріп, мақұл деп таныса, өздерінің балаларымен ақылдасады. Егер жігіт мақұлдаса қызды сұрап барады», - дейді [XXVIII]. Бірақ ақпарат берушілердің көбі қазіргі таңда жастардың бір-бірін өздері танысып үйленіп жатқандарын айтты. Жігіт үйленер алдында әуелі өзіне ұнайтын теңін іздестіреді. Бұл дәстүр – «қыз көру», «жар таңдау» деп аталады. Мәселен, мен тұрмысқа шыққанда дейді Айшегүл, жігітпен өзінің танысып, біліскен соң үйіндегілерге айтқанын, сосын олар жүзік тағып құда түсіп келгендігін айтады. Сонымен қандастарымызда ежелгі қалыптасқан дәстүр бойынша, қазақ дәстүрімен құда түсіп, қалың мал төлеп үйленумен қатар, жастар бір-бірін тауып үйленуде бар екеніне көз жеткіздік. Бірақ қызды «алып қашу» деген мүлдем

жоқ. Ол өте ұят саналады. Себебі алып қашу жігіттің әлеуметтік жағдайының нашарлығын көрсетеді. Сондықтан оған ағайын-туысқан жол бермейді (XXVII).

Жігіт қызбен келіскеннен кейін, оның ата-анасы ағайын-туыстарымен ақылдасып қыздың үйіне жаушы жібереді. Жаушы – қыз айттыруға баратын өкіл. Ол жөн-жосықты білгіш, сөзге шешен, әзілге жүйрік адам болуы шарт. Міндеті – қыз әкесін көндіріп, бойжеткенге құда түсіп, құдалыққа келер күнді белгілеп қайту. Бірақ қыз жағы бірден жауап бермейді. Сондықтан жаушы кеткеннен қыздың ата-анасы ағайындарын шақырып, ақылдасып келісімге келеді. Ал, қыздың жезделерінің бірі жігіттің үйіне сүйінші сұрап келеді. Сол кезде құдалық күнінде айта келеді. Сүйіншіге әр түрлі зат беріледі. Ол киім, ақша болуы да мүмкін. Жігіт ата-анасы туған туыс, жақындарын жинап ақылдасып құдалыққа дайындалады (XXXV).

Түркиядағы қазақтарда ертеден келе жатқан «сырға салу», «айттыру» дәстүрлері де кездеседі. Кей жағдайларда қыз жігітке ұнаса, жігіттің анасы екі жаққа бірдей таныс адамды жіберіп айттырып та жатады. Негізі сырға салуға 3-4 үлкен кісілер барады. Ол кезде жігіт пен қыз бір-бірін көрмеуі де мүмкін. Айттырып барғанда қызға әдемі орамал, көйлек жабады, алтын сырға салады (XXXVI).

Түркия қазақтары қыздарының тұрмыс құру жасы 14-22 жас аралығы, ал ер баланыкі 16-24 жас деп көрсетеді И. Сванберг [32, 179.]. Қазіргі уақытта қыздардың тұрмыс құру жасы 18-25 жас, ал жігіт жасы 25 - 30 жасқа дейінгі аралықты қамтиды.

Құдалық. Белгіленген күні жігіт жақтың ағайын туыстары сыйлы, құрметті 3-4 адамнан 10-12 адамға дейін жиналып қыздың үйіне құда түсіп барады. Құдалыққа баратын адамның саны әртүрлі болып келеді. Жігіттің әкесі, ағайынның үлкені бас құда болады. Жігіттің әкесі не үлкен ағайындарының бірі «Алла қосқан құда, пайғамбар қосқан дос болайық», қызыңыздың қолын сұрап келдік дейді. Жігіттің анасы – яғни құдағи алдын ала қызға салатын алтын сырға, жүзік, алқа, білезігін дайындап апарып қызға салады. Онда да алдын ала абысын-ажын, жеңгелерін шақырып ақылдасып алады. Бұл Түркия қазақтарының ерекше дәстүрінің бірі. Себебі, бұл да жігіт жақтың әлеуметтік жағдайын көрсетеді. Әдетте алтынның құны 1000 доллардан жоғары болады. Сонымен қатар, қыздың анасына да алтын білезік, алтын алқа, не жүзік апарады. Қазіргі кезде кішкене дорбаларға кәмпит тәттісі салынған қоржын екінші жағына жеңге көйлектері бар екі қоржын апарады. Ол тәттілер мен жеңге көйлектер қыздың туған-туыстарына таратылады. Түріктердің кейбір дәстүрі қазақ тұрмысына да енген. Мәселен, қызды көрсеткенде қыз болашақ енесінің қолын, кейде үлкендердің қолын да сүйіп, маңдайына апарады, ал енесі қыздың көзінен сүйеді (XXXVI).

Қалың мал құны да жігіттің отбасының әлеуметтік жағдайына байланысты болып келеді. Мысалы, біздің Алматы облысы Қарасай ауданы, Қаскелен қаласындағы Иран, Түркия, Ауғанстан Қарақалпақстаннан келген

оралмандар арасында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде қандастарымыздан біраз мәліметтер алынды. Сол ақпарат берушілердің бірі Торбай Ферузаға (Иранда туылған, руы кіші жүз. 1990 жылдары Ираннан Түркияға көшкен, одан 1993 жылы квотамен Қазақстанның Қызылорда облысы Жалағаш ауданына көшіп келген. 2009 жылы Алматы облысы, Қаскелен қаласында тұратын Түркиядан көшіп келген кіші жүздің шөмекей руының өкілі Әшім Полаттың төртінші ұлы Ибраһимге тұрмысқа шыққан) 2007 жылы 17 жасында құда түсіп, 2 жылдан кейін ұзату тойын жасаған. Негізі Түркия қазақтары шамасы келгендерінше қызға қолдан ұзату тойын жасап тұрмысқа береді. Қалың малға 4000 мың доллар берген. Сол сияқты ақпарат беруші Түркиядан келген оралман Мұхамедияр ағамызда өзінің үш ұлына келін түсіргенде қалың малға 4 мың доллардан бергенін айтады (I).

Айшегүлдің берген мәліметі бойынша Стамбул қаласындағы қазақтардың қалың малға беретін ақшасы әртүрлі шамада болатынын, мәселен өзіне бірінші қолымды сұрап келгенде әкеме 500 доллар, құда түсіп келгенде 500 доллар, алып кетерде келгенде 1000 доллар бергендігін мәлімдейді (XXVII).

Қалың малмен бірге «Сүт ақы», «Жүктің көрімдігі» деген ырымдар да бар, олардың құны да әртүрлі әдетте 500-1000 долларға дейін жетеді. Құдалықта қыз ұзату күні белгіленеді, ол күні белгіленбесе құдалықтан кейін жігіттің ата-анасы, туыстары қашан бересің деп сұрап, артынан да белгілеп жатады.

Қына жағу қына түні «Kına gecesi» қыз ұзату тойы алдында қыздың үйінде құрбы құрдастары, жақын туыстары жиналып өткізілетін бұл дәстүр түріктерден енген. Оған тек қыз-келіншектер ғана қатысады. Тұрмысқа шығатын қызды ортаға алып қынаны суға езіп қыздың алақанына жағады. Қызға жағатын қынаны күйеу жігіт жағы әкеледі. Қызға жаққан соң қасындағы қыз келіншектерге кезегімен жағылады.

Осы қына жағу дәстүрі туралы Стамбулда тұратын Айшегүл былай деген еді: түріктерден енген сирек жасалатын көңіл көтеретін дәстүрдің бірі, «қына жақ» (kına jak), қыздың үйінде қыздың құрбыларын, туған туыс әкпелерін шақырып жасалады. Қыз тұрмысқа шығатынның алдында 1 күн бұрын жасалады. Билеп, өлең айтып қызық көру, көңіл көтеру үшін жасалады. Ал, түріктер қынаны 3 рет жағады. Бірінші құрбандыққа шалған қойға жағылады құдай жолына береміз дегені, екінші рет келінге жағамыз, тұрмысқа шыққанда күйеу жаққа судай сіңіп, тастай батсын деген мағынаны білдіреді, үшінші рет әскерге кеткен жігітке жағады, ол Отанына адал болсын дегені (1).

Қыз ұзату. Белгіленген күні жігіттің үйінде жақын туыстары жиналып «құда аттанар» жасалады. Үлкен құда, кіші құда, күйеу жігіт, күйеу жігіттің жолдасы 3-4 адам (адам саны әртүрлі болады) қыздың үйіне барады. Қыз жақтың да туған-туыс, ағайындары жиналып, қыздың үйіне көмекке келеді. Келген алыс-жақын туыстары қыздың үйіне түрлі тәттіден шашу шашып, көйлектік мата, киіп ретінде кілем, төсек жапқыш, ыдыс-аяқ және тағыда

басқа заттар сыйлайды. Үйге кіре берісте қыздың анасы, жеңгелері, бірге туғандары қарсы алады. Оларға да шашу шашылады.

Түркия қазақтарының тағы бір ерекшелігі қандайда болсын мерекелер мен іс-шараларда ошақ басында ер адамдар жүреді. Олар күріштен палау басады (ол күрішті «ауған күріш» деп атайды). Шамасына қарай 5-6 қой сойылады. Осындай мерекелерде Түркия, Ауған, Иран қазақтарының ауызбірлігі бекем, олар осындай жиылыстардан қалмауға тырысады. Бұндай іс-шараларды барлығы яғни қыз жақтан рулас, аталас ағайындарының бәрі бірігіп жасайды. Қыздың үйіне ағайын-абысындары бауырсақ пісіріп дастархан жайып көмектеседі, шәйға түрік халқының тәттілері қойылады. Күйеу жігіт келісімен қыз жақтың жеңгелері күйеу жігітті, күйеу жолдас екеуін өздерімен бірге дастархан жайылған басқа бөлмеге алып барады. Бұрындары отқа май құйғызатын, қазір ол өте сирек десе болады. Бірақ күйеу бала келгенде адыраспан тұтандырып, отпен аластайды. Қазіргі кезде түріктің салты бойынша түрік саздарын қойып, жастар, қыздың апа-сіңілілері, құрбылары, жеңгелері күйеу жігітті билеп қарсы алады. Жеңгелері күйеу жігіттің қалтасын қарайды, «жеңгетай», «төс тартар» сынды кәде ретінде үлестіру үшін күйеу ақша-пұлын дайындап келуі қажет. Бөлек бөлмеде жастармен отырған күйеу жігітке қыздың анасы кәмпит салынған табақ тартады. Оның үстіне түріктің ақшасы лира немесе доллар салып шашу шашады. Күйеу жігітке төс тартқанда күйеу мен қатар қыздың жезделеріде күйеу табаққа ақша салып күйеу жігітке көмектеседі. Салған ақшаны жеңгелері сонда отырғандар бөліп алып жатады. Күйеу жігіттің бөлмесінде ән айтылып, би биленеді, қазіргі кезде жастар түрік музыкасына билейтін болған. Тағы бір ерекшелігі осындай жиылыс, мерекелерде ер адамдарға бөлек, әйел адамдарға бөлек бөлмелерде дастархан жайылады. Егер үй тар болған жағдайда онда ер адамдар бірінші отырып, екінші дастарханды әйелдерге арнап жаяды. Кешке жігіт жақтан келген құдалар ауылдарына кетеді. Күйеу жігіт пен күйеу жолдас қалады.

«Қыз көрсетер» салты болған. Қыздың жеңгелері күйеу жігітке қызды көрсетіп көрімдігін алған. Ол кезде қыз ұялып, оны жеңгелері көтеріп апарып көрсететін болған. Яғни, бір бөлмеге төсек салып жігітті отырғызып, сол бөлмеге жеңгелері қызды көтеріп апарып күштеп кіргізеді. Ол да ойын түрінде өтеді. Бірақ екеуі жақындаспайды. Өзінің де бірталай қайын сіңілілері көтеріп бөлмеге кіргізгенін айтады ақпарат беруші (XXX). Яғни бұл салттар әзіл-қалжыңға аралас өтетін болған. Қызды көрсеткен жеңгесіне күйеу «жеңгетай» сый деп ақша не білезік, жүзік сияқты бұйымдардан қыздың жеңгелеріне берген.

Неке қию рәсімі мешітте немесе қыздың үйінде өтеді. Имаммен бірге куәгер ретінде екі адам қатысады, Имам молда екі жастың аттарын атап Құраннан неке аятын оқығаннан кейін күміс салынған ыдыстағы неке суын ішкізеді. Неке қиылғаннан кейін қыздан күйеу жігіттің не сыйға тартуын сұрайды. Қыздың сұраған сыйын күйеу жігіт міндетті түрде алып беруі керек. Ол көбіне алтыннан жасалған әшекей бұйымдар болады. Қазіргі кезде

жас жұбайлар үкімет үйлерінде заңды түрде некелерін қидырып, неке туралы куәліктерін алады. Осы неке кию кезінде де түріктерден енген «аяқ басу» деген дәстүрі қазақтарға да сіңген. Жас жұбайлар бір-бірінің аяқтарын қайсысы бұрын басса сол үйде қожайын болады дегенді білдіреді. Бірақ қазақ отбасында да түрік отбасыларында да көбіне ері бірінші болып аяқ басуға тырысады.

«Сыңсу» Ертедегі қызды ұзатқанда айтылатын «сыңсу» қазір қалып бара жатқан салттардың қатарында. Дегенменде орта жастағы қыз-келіншектер сыңсу айтқан. Оны біз Түркиядағы қазақтар арасынан жазып алдық.

Отқа қойған жез шәйнек
Өгей емес өз шешең жыламайды
Жылаған шешемді жұбатайын
Не дегеннен көңілі қалсада ауыртайын
Қош аман бол ауылым-ай
Суға салса жас шыбық салмақ қайда
Тал шыбықтай ойнаған оң жақ қайда
Кісі әкесі кісіні әке деймін
Қайран әкем өзіңдей әке қайда
Бармақ қайда тал шыбық
Қош аман бол жұртым-ай
Шымылдығын ашқан соң
Көрсін анам аман-ау
Көз жасын көл қылып
Төксін апам аман-ау
Көздің жасын сылтау қылып
Бір міндеттен құтылдым десін анам-ау
Қош аман бол ауылым.

Сондай ақ «қоштасу» әнін де осы сарындас болып келетіндігі айтылады.

Бәйгеге жүйрік қосайын,
Бәйгенің алдын тосайын
Аты-жөнімді айтып қояйын
Үрпім найман, қаракерей
Қабанбай ұрпағы боламын
Бәйжігіттің біреуі, атым Күләй
Бауырым Мансұр Тәйжі
Әкемнің аты Құсайын Тәйжі
Жаз кигенім құлыс еді,
Қыс кигенім түлкі еді
Шешемнің аты Бәтима
Шоқабай Ысқақ бай Тобаяқтың қызы еді
Ат шықпаған кезеңге арба шықты
Жау көрмеген жігіттің бәрі мықты

60 жас, 70 жасым оңай болды,
80 жас тұрғызбай ақ жерге тықты
50 жас, 45 пен 30 жасым

Шыжыңдап, жылт етіп өте шықты, - дейді (XVII)

Бұрынғы қызға «ұрын келу» салты қазір жоқ.

Келін түсіру тойы. Бір аптадан соң не оншақты күннен кейін, той көп кешіктірілмей жігіт жақта болады. Бұл жақтада дәл қыз жақта болғандай ұлдың ағайын-туыстарының көмегімен жасалады. Келінді түсіргеннен кейін салт-дәстүр бойынша «*Беташар*» жасалады. Жігіттің туған-туыстарының арасында келінің бетіне қызыл ормал жауып, сөзге шешендеу кісі бетін ашады. Куә болған Стамбулдағы бір-екі тойда келіннің бетін Қазастанның Түркияда оқып жүрген жас студенттері домбыра тартып, келіннің бетін ашып жүрді. Негізі түрік жеріндегі қандастарымыздың арасында домбыра тартып, ән салып, күй шертетін адамның жоқтың қасы. Сондықтан ол жердегі бауырларымыз домбыра тартылып ән-күй шертілсе, ата-мекендеріне толғаныстарын жасыра алмайды. Келіннің бетін оқтаудың шетіне орамал байлап, беташардың сөзін Қазақстаннан не сонау қытай жеріндегі қазақ бауырларымыздан жазып алғандарын айттып келіннің бетін ашып жүр. Келіннің бетін ашқан кісінің мойнына бір жайнамаз іліп, оған аты аталған кісілер ақша тігеді. Ақша қанша жиналса соның бәрін бетін ашқан кісіге беріледі. Ол ақша 400-500 долларға дейін жиналады. Келінің екі жағынан екі абысыны қолтықтап, әдет бойынша аттары аталған қайын жұртына иіліп сәлем береді. Бұл күндізгі той. Әдетте Түркия қазақтары тойды жаз айларында жасайды, оның себебі кезінде Түркиядан Еуропаға кеткен қазақтар арнайы демалыс уақыттарында осында ағайын туыстарына келіп, бәрінің бастары бір қосылып қалады. Оның үстіне бұндай жиылыстар жастар үшін де керек дейді. Себебі балаларымыз өзге ұлтқа үйленгенше осындай жиылыстарда бір-бірін көріп танысады дейді Мансұр Тәйжі (II).

Тойға ағайын туыс, жекжат жұрағаттың барлығы, сонымен қатар, сол Стамбул, Измир тағы басқа қалалар мен ауылдық жерлерден келгендер бар, еуропадан келгендер бар барлығы 600-700 -дей адам жиналады.

Тойға құдалар жақтан китке көбіне кілемдер әкеледі. Кілемнің саны әртүрлі болады 30-40 дейін барады.

Осы күндізгі тойларда «той бастар» деп абысын, келіндері ән айтып жатады:

Игигай тіршілікте күліп ойнап
Ескі арықтан су ағар ылайланып
Қыран бүркіт ұшады шыр айналып
Осындайда балалар ойнада күл

Кім бар, кім жоқ келгенше жыл айналып,- деп жырлайды (XXII)

Той өткізу салтына келетін болсақ, қандай той болмасын көбіне жаз мезгілдерінде өткізіледі. Оның себебі, бір жағынан осы кезеңдерде Еуропадағы барлық туған-туысқандардың басы қосылады. Айта кету керек, Еуропадағы отандастырмыздың барлығының Стамбулда ағайын-тумасы,

тіпті көпшілігінің бір үйі Стамбулда сақталған. Сондықтан олар да жиын-тойларын Стамбулда, өздерінің қаражатымен салынған «Вакиф» орталығында (Қазақ түркілері қоғамында) өткізіп жатады. Орталықтың 3 қабатына бірыңғай әйелдер жиналса, одан жоғары қабатында ерлер бірыңғай жиналады. Мәселен тойға сағат 2-ге шақырылса, осы кезеңде барлық қонақ жиналып, әрбір 4-5 адамға бір дастархан жайылып ас тартылады.

Орталықтың әйелдер отыратын қабатының бір бұрышына тойға әкелінген сыйларды іліп қояды. Оны сол бұрышта арнайы сыйлықты қабылдауға отырғызған әйелдер алып отырады. Біздің байқауымызша тойға нағашы жұрттың әкелетін сыйы молырақ. Оның көлемі алды 2-3 мың, арты 300-500 долларға дейін жетеді. Европадан келген қазақтарда өз елдерінің ақшаларын әкеп іліп жатады. Ас ішіліп, бата берілген соң, тойға жиналған қаражатты сол үйдің қожайыны өзінің аталас 10-шақты ағайындарымен (тек ер адамдар) жерге дөңгелене отырып санайды. Санап болған соң оның қаншасы лира, қаншасы неміс маркасы, қаншасы француздың франкісі екендігін айтып, жиналған жұртқа қанша қаражат түскендігі жария етіледі.

5-6 адамнан топтасқан қонақтарға бір мезеттік дастархан жайылып, үстіне қой еті салынған 1 табақ палау мен 1 шыны ыдыс салқын су беріледі. Тойға 10 шақты қойға дейін сойылады. Ас желініп болған соң, шәй ішкісі келгендер екі бөлек жайылған шәй дастарханына жайғасып, шәйін ішіп кете береді. Тойда негізінен жанашырлары болмаса, көпшілігі уақытын кетіріп отырмайды. Тірлігі барлығын айтып кете береді. Сонда күндізгі тойлары 2-3 сағаттан аспайды. Мұнда тек жиналған жұрт басын қосып, бір-бірін көру үшін келеді. Сол күні кешке Түркия қазақтарының атауы бойынша «салон» дейтін мейрамханаларда «түрік той» өткізіп, үлкен-кішілері жиналып той жасайды. Тойханаларда су, тәтті қойылған дастарханнан дәм татып, ән айтылып көбіне би-биленіп өткізіледі.

Бір өкініштісі мұндай тойларда да жастар көбіне түріктің ән-күйін тыңдап, би-билейді. Жас жұбайларға жоғары жақтан арнайы орынға дастархан жайылады. Жас жұбайларды құттықтау үшін жігіттің, қыздың туыстары кезекке тұрып құттықтап, сыйлықтарын тағып, суретке түседі. Жас жұбайлар еуропаша киініп, қалыңдықтың мойнына қызыл лента, жігіттің мойнына ақ лента тағылады. Тойға жиналған ағайын-туысқандар, келген қонақтар сыйлықтарын ақша мен алтындарын сол ленталарға түйреуішпен түйреп жатады. Қыздың қолына тағылған алтын білезіктер шынтаққа дейін жетеді. Қыздың қолына салынған алтын білезіктен жігіттің туыстарының әлеуметтік жағдайын білуге болады. Егер алтын білезік қолдың шынтағына дейін жететін болса, жігіт жақтың бай-қуатты екенін көрсетеді. Қазіргі кезде қалыптасып қалған әдеттің бірі күндізгі тойдан кейін жас жұбайлар той киімдерімен фотосалондарға барып міндетті түрде естелікке суретке түседі. Болашақта оны өздерінің жатын бөлмелеріне іліп қояды.

Қызды алып келгенде қайынжұртына киіт ретінде кілем береді. Ертеректе қыздың әкесіне ат жетектеп келетін, аттың үстіне қоржын салып ішіне 100-300 ақша салып баратын. Қыздың туған бауырларының бәріне киіт

кигізетін. Екі жақта да солай беретін. Қазір ондай жоқ, біріншіден жылқы малы жоқ, екіншіден елдің әл-аухатына қарай оны бере алатындар бар, бере алмайтын бар, оның орнына кілем, ата-анасына алтын білезік, тақым (жағалы киім) беріледі. Әркімнің жағдайына байланысты. «Жиырма төрт кәде» деген бар, екі жағына 12-12-ден кәдесі салынады. 4x4 метрден «бул» дейді бізше қоржын оның басына теңге ақша тігіледі көрші қолаң, қыз-келіншектер алатын деп 200-300 ақша тігіп қояды. Түрікше «Guk buza» дейді «жүк көрімдігін» береді (XXVI).

Сол екі аралықта қыздың ағайындары жиналып қыздың дүниесін яғни қыз жасауын жинайды.

Қытайдағы ел-қамын ойлап көтерілістің басы-қасында болған Зұха батыр және оның үлкен баласы түркия жеріне көш бастаушы Сұлтаншәріптің кенже қызы Қарақас руынан тараған Сары деген атасына келін болып отырған жасы 65 тегі Хаджипа апамыз соңғы кезде қазақ салт-дәстүрлерінің бәсеңдеп оның орнына түрік салт-дәстүрінің басым болып бара жатқанын айтты.

«Қызыл белбеу» қазақ қалыңдықтарының түріктерден енген қалыңдық көйлегінің беліне қызыл белбеу тағады. Оның мағынасы белің бекем болсын дегенді білдіреді (I).

Жасау. Қазақта «жасаусыз қыз болмайды» демекші түркиядағы қазақтар қыздарын ұзатқанда міндетті түрде жасау жасап береді. Қыздың жасауына ең жақын туыстары да көмектеседі. Түріктерше «beyazi sey» дейді мағынасы ақ түсті дүние дегені, яғни оған техникалық заттар: оның ішінде тоңазытқыш, кір жуатын машина, ыдыс-аяқ жуатын машина, шаңсорғыш т.б. кіреді. Жатын бөлме, қонақ бөлме жиһазы, жатын бөлмеге арналған төсек орындары, көрпе-жастықтары, кілемдері, терезе пердесі, дастарханы барлығы толығымен кіреді. Сонымен қатар, қазақтар кестелеп жасалған құрақ көрпе, түскиіз, сырмақ, бөстек сияқты қолдан жасалған бұйымдарды да қосады. Ол бұйымдарды қолөнермен айналысатын адамдардан сатып алады, өздері де жасайды. Соңғы кезде дүкендерден сатып алады.

Бұрын жасауды бізбен шимен кестелеп беретін, кәзір азайып барады, кәзір дайын бұйымдарды дүкеннен сатып алып береді. Қыздың жасауына беретін кілемнің саны 12, ал китке 40 кілем беріледі. Қыз жасауына қазақ сырмақтан 6-7 сырмақ, 12 көрпе беріледі. Оюлап тікке көпшік, бізбен тікке көпшік сынды қолдан жасалған бұйымдар беріледі дейді Күлия апа.

Ақпарат берушілердің мәліметі бойынша ауқатты отбасылары қызының жасаулары қыз жасауы үш бөлмеге әзірленеді, қонақ күтетін бөлмеге, екіншісі жатын бөлме, үшіншісі халқымыздың түскиіз, сырмақ, құрақ көрпе сынды қолөнер бұйымдары және ұлттыө ою-өрнектермен безендірілген тұрмыстық заттарға толы қазақы жасауы бар бөлмеге дайындалады (III).

Өзге ұлттармен некелесу. Түркиядағы қазақтар кейінгі кезде өзге ұлттармен қыз алысып, қыз берісетін болған. Ертеректе қыз алыспайтын. Осы жөнінде Күлия апай: «Бұрындары бірді-екілі болмаса, біздің

үлкендеріміз түріктерден қыз алмаған еді. Соңғы 10-20 жылда көбейіп бара жатыр. Қазақтар өзге ұлтқа үйленгенмен қыздарын басқа ұлтқа көп бермейді. Дегенмен де қыздардың да түріктерге шығуы соңғы жылдары көбейді», - деп әңгімелейді (XVII). Тек әйелі қайтыс болған үлкен кісілер ауылдағы өзге ұлттың жесір, баласыз әйелдерін алған. Қазақтар әйелге сыйластықпен қарайтындықтан өзге ұлт қазақтарға қыз беруге қарсы емес. Оған себеп жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде ноғай, түрік, татар ұлттарынан қазақтарға тұрмысқа шыққан өзге ұлт өкілдерін кездестірдік. Мәселен, жасы 56 дағы Люксел ноғай елінің қызы, қазақтың Керей руының келіні болса, түрік ұлтының қызы Елис те 1975 жылы қазаққа шыққан. Ал, оның күйеу баласы түрік ұлтынан. 4 баласы бар: Абулхадыр, Неслихан, Нұргүл, Тұрхан. Үйде көбіне түрік салтын ұстанамын. Қазақтармен той-домалақта араласамын деген еді (XXXVIII). Татардан, түріктен, ноғайлармен қыз алысып, қыз бергеннен кейін сыйласып өмір сүреміз дейді қазақтар. Көрші қолаң болдық, әзір туыс болып кеттік, араласып жатамыз. Өзге ұлт өкілдері қазақтардың той-домалағын ұнатады. Себебі қонақжай қазақ халқының дастарханы мол сондықтан қазақтарға қонаққа келгенді қалайды, дейді. Дастархандары мол, шәйләрі дәмді дейді. Біздер шәйді сүтпен ішсек, олар қара шәй ішеді.

Той жасарда көбіне 5-10 қойға дейін түріктерден қойды сатып аламыз. Ал қаражаты аз, тұрмысы төмен отбасыларына да осындай іс шараларда көмек беріп, көтеріп аламыз. Қазақтарда басқа ұлттан қыз алу көбірек те, керісінше өзге ұлтқа қыз беру өте аз. Дегенменде екеуі бір-бірін ұнатып жатса қазіргі кезде рұқсатын беріп жатыр. Түрік ұлтына қыз бергенде түріктің салтымен береді. Қыздың қолын сұрап келгенде Алланың әмірі Пайғамбардың сұрауымен деп келгеннен кейін қыздан, жігіттен келісінмін сұрайды. Қыздың үйі туған туыстарын жинайды. Қыздың әкесі жаңа келген құдаларына екі бала бір-бірін таңдапты, бізден рұқсат, қызды өздеріңіз көріп, келісіп келіп отырсыздар. Егерде қандай бір түсінбеушілік болып жатса, онда біздің есігіміз сіздерге жабық дейді. Себебі біздің қызымызды өздеріңіздің салттарыңызға үйрету сіздердің міндеттеріңіз дейді.

Содан кейін батасын беріп рұқсатын береді. Алғаш келгенде «сөз байласу» дейді қызға жүзік салады. Онымен қоса, біздің қоржын сияқты тәттіден бір дорбаға салып әкеледі. Сол күні той күнін белгілеп кетеді. Аталған күні қызды алып кету үшін келеді. Жасауын береді. Қазақ қыздары қай ұлтқа шықсада қыз ұзату тойын жасап береді.

Ажырасып жатқандарда бар. Әсіресе түрікке шыққан қыздар ажырасып жатады, бірақ түрік қыздары біздерге сіңіп кетіп жатыр. Көбіне қазақ қыздарының өзге ұлтқа тұрмысқа шыққандарына үлкендері қарсы, басқа ұлттан алғанша қазақтардан алыңдар не қазаққа ғана тұрмысқа шығындар деп жатады. Дегенменде өзге ұлт болсада мұсылман ғой деп жатқандарда бар.

Негізінен Түркия қазақтарының отбасыларында әйел адамға сырттағы жұмысты істетпейді. Әйелдер тек үй шаруашылығымен ғана айналысады.

Әйел адамның міндеті бала тәрбиелеп, үй шаруашығымен айналысу. Қазіргі кезде жас қыз-келіншектер мемлекеттік жұмыстарға кіріп жатыр.

Қорыта келсек Түркия қазақтарының осындай тойларда жиналған жиындарда ауыз бірлігінің нығыз екені байқалып тұрады. Дегенменде Алыстағы а, айын даналыққа толы беташар, дәстүрін, қуаныш, шаттық айғағы ретінде жасалатын шашу ғұрпын орындап келеді. Сонымен қатар, қандастарымыз қыз көру, сырға салу, құда түсу сынды атадан қалған салт-дәстүрлеріміздің қаймағын бұзбай сақтап, жастарға өнеге болып отыр.

4.3 Марқұмды әрулеуге байланысты ерекшеліктер.

Түркиядағы қазақтары да адам қайтыс болса молда шақырып, шымылдық іліп оң жаққа салады. Ол жөнінде И. Сванберг өз еңбегінде, адам қайтыс болған соң жасыл шымылдық пен орамал ілінетіндігін айтады. Сонымен қатар оны салатын табытты мешітке апарып қоятындығын, онда кімнің қайтыс болғандығы жөнінде хабарлап тұратындығын айтады (7, С.182-183). Сондай ақ марқұмның жаназасын шығармас бұрын оның сүйегін жуады. Оған ертеректе ағайын туысқандар қатысса, соңғы кезеңдерде мешітте шығарылатындықтан арнайы кісілер жуады. Қабірді қазу арнайы кісілерге тапсырылады. Марқұмды жерлеп болған соң оны киімдері кемтарларға, жағдайы нашарларға үлестірілсе, бағалы, құнды заттары туған-туысқандарына беріледі. Сүйек жуушыларға да марқұмның киімін береді. Марқұмды жерлеген соң қаралы үйде бірнеше күн аза тұтады. Ол жөнінде И. Сванберг: «Жерлеп болған соң 7 күн аза тұтып, ол үйде ас әзірленбейді. Адамдар күлмей, көп сөйлемей тыныштық сақтайды. Осы күндері тек әйелдер келіп, оларға тамақ, ас-су әкеліп тұрады. Жетінші күні «жетісі», қырық күннен кейін «қырқы» өткізіліп, құран оқылып, бір жылдан кейін жылы беріледі», - деп көрсетеді (7, С.184.). Бірақ Ауғанстан, Ираннан келген қазақтарда «үшін» беру де қазақ дәстүрінде кездесетіндігі айтылады. Егер адам қайтса Германияда болса да Түркия еліне әкеліп қоятындығын айтты Әбдрахман Четин. Ал, мазары түріктермен бірге аралас. Марқұмнан қалған дүниенің барлығы қара шаңырақта отырған кіші ұлдың меншігіне өтеді. Бұрындары одан бөліс сұралмайтын. Себебі, басқа ұлдары сол үйленгенде өз үлестерін алып қойған деп есептелетін. Бірақ қазір заң бойынша атадан қалған мүлік барлық баланың үлесі болып саналады.

Марқұмды қадірлеу мақсатында олардың басына құлпытас орнатылып, ескерткіштер қойылады. Хасен Оралтай: «Әкем Қалибек Райымбекұлы Хакімнің Түркияның Салихлы қаласының орталық мазарлығындағы қабыры басындағы құлпытасында ата-тегін былай түсіндірілген Түрік - Қазақ- Орта жүз – Байлау – Керей – Жәнтекей – Сүйінбай – Сәмебет – Есентай – Барқы – Бөгенбай – Қаташ – Шөті – Қожалақ – Райымбек - Қалибек Райымбекұлы Хакім – деп жазған [2, 116].

Қазіргі кезеңде ауылдың шетінде мыңдай қазақтың зираты бар, әрине түріктермен бірге қойылған. Осы жердегі яғни Ыстамбұл қаласының Гюнешлі ауданындағы сол замандағы көш бастаушылардың аты қашалып жазылған ескерткішті көрсетіп Мансұр Тәйжі: «Бұл - Алтайдан Анадолыға

алғаш көш бастап барған ел азаматтарының есімдері... Түркияға табан тіреген қазақ көшінің 50 жылдығына арналып осы ескерткіш орнаттық. Тасқа қашалып жазылған ата- бабаларының есімдері мен тарихи шежіресі ұрпақтар жүрегінде мәңгі сақталатыны хақ». Бұл ескерткіш те қазақтардың жинаған өз қаржыларымен салынған. Осының барлығы сырттағы қазақтардың ұрпағы ата-бабасын, тарихын ұмытпау үшін, рухына бас иіп жүрсін деген тілекпен орнатылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінде шет елдердегі қазақтардың этно-әлеуметтік, мәдени және ұлттық болмысын сақтап қалу мәселелері бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қанша дегенмен де ондаған, жүздеген жылдар бойы өзінің түп тамырынан бөлініп қалған халық сол елдегі жергілікті халықтармен сіңісіп кеткенін де байқамай қалатыны анық. Олай болса, тағдырдың талайымен сыртқа ауған отандастарымыздың ұлттық болмысын жоғалтпауына барлық жағдай жасауымыз қажет. Сондай ақ, шетте жүрген қандастарымыз қазақ этносының бір бөлігі, қазақ халқының тұтастығын, көздейтін болсақ, олардың дәстүрлі мәдениетімен қазіргі жағдайдағы этномәдени үдерістеріндегі мәдени мұраларының сақталуы мен жалғастылығын зерделеу қажет. Сонымен бірге шет жерлердегі қандастарымыздың өткен және бүгінгі тарихын, этнографиясын зерттеу олардың саяси, әлеуметтік-мәдени қажеттілік сұраныстарын қанағаттандырып қана қоймай, халқымыздың мәдени мұраларын жоғалтпай, қайта тірілтуге, жандандыруға, мәдениетіміздің озық үлгілерін насихаттауға мүмкіндік береді. Оралмандардың тарихи Отанға бейімделуін зерттеу арқылы олардың әлеуметтік мәдени проблемаларын, сұраныстарын танып білеміз.

Түрік қазақтары тұрған елінің жағдайына көбірек бейімделген диаспора болып табылады. Түркі халықтарының жақындығы ежелден тығыз болды және Түркияда ұзақ өмір сүру, сөзсіз қазақтардың мәдениетіне ықпал етті. Түрік елінің тілі, діні, ділі қазақтармен бір түбірден шығып, тамырлас болғандықтан сол елді паналап барған қазақтар түрік тіліне бейімделе бастағаны соншалық, түрік тілін ана тіліндей тез арада меңгеріп алды. Сол үшін қазақтардың екінші буыны ана тілін түрік тілімен ауыстыра бастады. Сондықтан болар, қазіргі Еуропадағы олардың ұрпақтары ағылшын, неміс, француз, тағы басқа еуропалық тілдермен қоса, түрік тілінде тамаша сөйлей алады да, қазақ тіліне келгенде шорқақтайды. Сондықтан шеттегі ұрпағымыз ана тілін ұмытпау үшін оларға жыл сайын қазақ тілі мамандарын жіберіп курстар оқыту шараларын да қолға алу қажет.

Жалпы алғанда зерттеу барысында көз жеткізгеніміз Түркияда сонау 1952 жылы қоныстанған қазақтар мен қатар 1980 жылдары Ауған, Иран жерінен көшіп келген қандастарымыз да өмір сүруде. Жері мен елінен еріксіз босқан қазақ халқының алды туысқан түрік елінде тұрып жатқандарына биыл 60 жыл толып отыр. Басында айтқанымыздай Отандастарымыз Түрік еліне үш түрлі жолмен келген. Оның алғашқысы Баркөлден Түркияға дейін 6 мың километрден аса азапты жол жүріп, жарты әлемді жаяу асып өткен, тағдыр тәлкегімен босқынға айналған қандастарымыз, сонымен қатар, 80-ші жылдары Ауған мен Ираннан Түркияға келген. Сондықтан Түркиядағы қазақтар алтай, ауған және иран қазақтары болып бөлінеді. Қазіргі таңда 70 миллионы бар Түркия елінде 10 мыңнан аса қазақ тұрады (1).

Қазақ диаспорасының этномәдени мұраларын зерттеу барысында Түркия, Иран, Ауғанстандағы қазақтардың қолөнер бұйымдарына

байланысты материалдарда олардың негізгі бөлігі сол жергілікті ортаның әсерімен «арқа жастығын» жиі пайдаланса, ал баспана құрылыстары да түріктердікіне жақын болып келеді. 3 не 4 қабатты үлкен үйде бір атадан тараған отбасын құрған балалары әр қабатты иемденгенін көрдік. Бірақ мұнда бұрынғы патриархалдық жүйемен ата-анасы балаларының үстінен қарайды. Сондай ақ Түркия қазақтары қазақ қауымдастығы орталығына ертеректе киген киімдерінің бірнеше түрлерін тапсырған. Ондағы мақсат болашақ ұрпағының мәдени мұраларын насихаттау, ұрпағының оны жадынан тастамауын қалайды. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріне келетін болсақ, олардың қазіргі кезеңдегі дәстүрі біршама өзгеріске түскен. Ол әрине жергілікті халықтың ықпалы екендігі анық. Мәселен, Түркиядағы қазақтардың қыз ұзату, келін түсіру дәстүрлерінде түрік халықтарының ықпалы анық байқалса, Иран, Ауғанстандағы қазақтарда дәстүрлі мәдениетті көбірек сақтағандығы анық. Түркия қазақтарының жергілікті түрік халықтарымен некеараласу жиілеп кеткендігі байқалады.

Зерттеу барысында тағы бір көз жеткізгеніміз Түркиядағы қазақтардың тарихи отанға оралуға аса ынтасы жоқ екендігі байқалады. Себебі, еліміз тәуелсіздік алған жылдары елге келіп, бизнес көздерін ашпақ болғанда тауы шағылған олар, қазіргі кезеңде елге оралуға бір жағынан қорқыныш болса, ендігі бір тобы Қазақстанның саясатын сыртқа таныстыруда қазақ диаспорасының ролі зор деп санайды. Сондықтан Қазақстан сырттағы отандастарымыздан қол үзбей, мүмкіндігінше тығыз қарым – қатынаста болып, еліміздің жетістіктерінен хабардар болу қажет.

Еліміздің сойылын соғатын сырттағы қазақ диаспорасы күшті болу үшін Қазақстандағы мемлекет құраушы ұлт — қазақ мықты болуы керек. Ол үшін қазақтың тілі, діні, тұғыры, мықты болып, ұлтжанды сананы қалыптастыруымыз керек. Елімізде қазақ тіліне толыққанды көңіл бөлінбесе, Қытай мен Ресейдегі, Түркия мен Еуропадағы миллиондаған қазақтар да ішкі ассимиляцияның оңай құрбанына айналады. Сондықтан Қазақстан мемлекеті қазақ халқының тұтастығын қамтамасыз ету барысында сырттағы қазақтардың саяси, әлеуметтік-мәдени сұраныстарын қанағаттандыру мақсатында тығыз қарым-қатынаста болуымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Назарбаев Н.Ә. Дүние жүзі қазақтарының II-құрылтайында жасаған баяндама // Дүние жүзі қазақтарының шежіресі. - II кітап. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, 2005. – 71 б.
- 2 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 3 Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Астана: Астана полиграфия, 2011. – 278 б.
- 4 Оралтай Хасан. Елімайлап өткен өмір: Шығыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдан бергі елден және шеттегі ұлт-азаттық күрестерінен көріністер, сондай-ақ Такламакан шөлінде, Гималай тауында, Түркия мен Германияда арпалысып өткен жылдар. – Ыстанбұл, 1999. – 730 б.
- 5 Жаналтай Дәлелхан. Қилы заман – қиын күндер – Алматы: Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы, 2000. – 160 б.
- 6 Svanverg Ingvar. Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change. – Upsala, 1989. – 211 p.
- 7 Сванберг И. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. Алматы: Атамұра, 1997. - 224 б.
- 8 Lias Godfreu. Kazak Exodus. London, 1956. cit. p.9.
- 9 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.
- 10 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. – 343 с
- 11 Қинаятұлы Зардыхан. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы. -1995. -219 б.
- 12 Абдулуақап Қара Алтайдан Анадолыға дейін азап кешу // Егемен Қазақстан. - 1996 жыл 12 қазан - 4 бет
- 13 Мұхаметханұлы Нәбижан. ХҮІІІ-ХХ ғасырлардағы қазақ-қытай байланыстары. – Алматы, 1996.
- 14 Хафизова К.Ш. Международные съезды как новая форма регулирования отношений между Россией и Китаем во второй половине XIX в. //Из истории международных отношений в Центральной Азии.-Алма-Ата: Ғылым, 1990.- С.153-176.
- 15 Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. – Алматы: Институт развития Казахстана, - 1994. – 118 с.
- 16 Жәди Шәкенұлы Қаралы көш. – Тұран баспасы, 2010 жыл.
17. 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу» тақырыбы бойынша дайындалған есеп материалдары. – 77 б.
- 18 Русско-китайские отношение, 1689-1916. – Официальные документы. – М., 1958.
- 19 Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, - 2000. – 272 бет.

- 20 Қазақ елі, - 1996., 21-маусым, - №25 (49) Б.2
- 21 Абдулуақап Қара Алтайдан Анадолыға дейін азап кешу // Егемен Қазақстан 1996 жыл 15 қазан - 4бет
- 22 Қайнаш Гайратуллах Kaynas Gayratullah Kanli gunler // Istanbul - 2010
- 23 Таңжарық тағылымы. Алматы. – Көркем, 2003. - 392б.
- 24 «Халқының Халифа Алтайы» Дерекнама // Қазақ елі – 1995.- №10.- 5 б.
- 25 Мансұр Тәйжі Хұсайынұлы. Түркиядағы қазақтар // Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы 15 жыл. – Алматы, - 2007. – 300 б.
- 26 Амандық Қорғанұлы. Үндістан қазақтары //Түркістан – 2012 ж. 15 қараша.
- 27 Әбдіуақап Қара Алғысқа бөленген Андан Мендерес // Түркістан – 2012. – 1 қараша.
- 28 Әбдіуақап Қара Түркияда бір жұрт бар // Түркістан – 2011. – 1 қыркүйек
- 29 Асылбек Рахатұлы. «Алтайдан Анадолыға дейін» // Қазақ елі. –1996. – №42. 18-қазан, – 2-бет.
- 30 Ержан Үбәйдаұлы Уәйіс. «Түркияға қазақтар қайдан келген?» // Заман-Қазақстан. - 1993. - № 8. (32) – 23 сәуір, - 1 б.
- 31 Жеменей И. Иран қазақтары (тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі). – Алматы, 2007. – 149 б.
- 32 Бектемісов Қ. Түркия қазақтары// Қазақ. 19 қараша, 2010 №47 – 5б.
- 33 Тасболатова К. «Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» // Түркістан. – 2007. – №21. – 24 мамыр, – 6б.
- 34 Бейбіт Бөженнің Дервиш Қылышпен сұхбаты. Түбі бәріміз Отанға ораламыз // Айқын. – 2008. - 25 (962) 12 ақпан.
- 35 Әбділуақап Қара Түркияда 20 мыңнан астам қазақ тұрады // Айқын. - 2008 3 шілде.
- 36 Ұлттың ұлы жиыны. Деректер жинағы // құраст. Ботагөз Уатқан. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. «Атажұрт» баспа орталығы, 2012.- 408 бет.
- 37 Каспионет сайты <http://caspionet.kz>
- 38 Әбділуақап Қара Түркия қазақтарының кешегісі, бүгінгісі және ертеңгісі // <http://abdulvahapkara.com>
- 39 Фариза Оңғарсынова Түркиядағы қазақтар // Еңбек туы – 1994 , қаңтар 4б.
- 40 Қаймағы бұзылмаған Түркия қазақтары. Әңгімелескен Әріпжан Әли // Сырласу – 2012 5 (3) мамыр.
- 41 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу проблемалары» жобасының есебі
- 42 Қазақ түркілері Вакифінің қорынан алынған мәліметтер
- 43 Г.Н. Мырзағалиева Ақиқатқа арналған арман (Мұрағат қоймасының құжаттарынан 1991-1993 жж.// «Ұлттық идея-Отандастардың тәуелсіз Қазақстанның игілігі жолында бірігу факторы» Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2011. -272 б.).
- 44 ҚР көші-қон агенттігі материалдарынан алынған.
- 45 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1976. – 504 с

- 46 Дудин С. Ковровые изделия Средней Азии // Сборник музея антропологии и этнографии. АН СССР.1928. Т.УІІ.
- 47 Борозна М. Культура узбеков Баба-тага и долины Кафирнигана //Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1966. – С. 966- 978.; Кумаченко Я. Ковровое производство в Средней Азии // Народное хозяйство Средней Азии . –1926 . – 10 октябрь.
- 48 Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. – Ташкент: Переселенческое управление, 1915 – Вып.І. – 375с., –Вып. ІІ. – 529 с.
- 49 Рассудова Р, Я. К истории одежды оседлого населения Ферганского, Ташкентского и Заравшанского регионов //Материальная культура и хозяйства народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. Л., 1978.- С.154-155.; Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974.- С.254.,
- 50 Абдуллаев Т.А. Хасанова С,А. Одежда Узбеков XIX нач XX в. Ташкент, 1978.- С.4-5
- 51 Костенко Л.Ф. Материалы для географии и статистики России. С.Петербург, 1880. Т.1. С.338).
- 52 Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Санкт-Петербург, 1910.- С. 28-30
- 53 Қалшабаева Б.К. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. -406 б.
- 54 Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1993. – 288 б.
- 55 Соловьева Г.Г. Қазақ диаспорасы:этникалық және азаматтық (біртектілігі) ұқсастығы. Түркия еліндегі қазақ диаспорасы: мәдениетаралық байланыс. (Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы: он томдық Т.9 – Шетелдегі қазақтар тағлымы / Құрастырған: С. Қалиев, К. Аюбай – Алматы, 2010 – 400б.

ИНФОРМАТОРЛАР ТІЗІМІ

- I Мухаммедияр Қаратамыр, жасы – 60, руы Қаратамыр, Алматы облысы Қаскелен қ.
- II Мансұр Тәйжі. Жасы 68 -де, руы Найман. Мәмбет. Қаракерей. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- III Сәнияхан Зейнолла. Керейдің Сарбас руынан тараған, бақсы 82 жаста, Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- IV Омар Жігіт. Жасы 77-де, руы Керей, Қарақас. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- V Әбдулуахаб Қара. Жасы 52- де, руы Найман, Қарақас. Стамбул қаласы, Зейтінбұрын ауданы.
- VI Әбілқадыр Қари. Руы Әлім. Шөмекей. Ираннан келген. Алматы облысы, Қаскелең қаласында тұрады.
- VII Жұмабек Сойырхан Руы Әлім. Шөмекей. Алматы облысы, Қаскелең қаласында тұрады.
- VIII Абдулахаб Қылыш Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Зейтінбұрын ауданы, Қазақкент ауылы.
- IX Дервиш Қылыш. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Зейтінбұрын ауданы, Қазақкент ауылы.
- X Кәміл Гезер – Түркия мемлекеті. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, жасы 75
- XI Әбділсаттар Бали – Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, жасы 70
- XII Біләл Гезмиш. Жасы – 44 те руы Қарақас Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы
- XIII Илияс Сақа Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы
- XIV Абдірахман Четин Германия, Мюнхен
- XV Осман Күмәндан. Түркия республикасы, Стамбул қаласы
- XVI Жұмабек Сойырған. Жасы- 69, Алматы облысы, Қаскелен қ.
- XVII Күлия Софығадан (Тәйжі) Жасы- 66, Руы Керей. Шақабай. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- XVIII Тәбәрік Доғды. Жасы 51-же. Руы Керей. Түркия республикасы, Стамбул қаласы
- XIX Әжімұратқызы Ләйлә. Ауғанстаннан келген, руы Тама
- XX Ардақ Хасанқызы 53-жаста, руы шұбарайғыр, Түркия республикасы, Стамбул қаласы
- XXI Қадиша Рамазанқызы Түркия республикасы, Стамбул қаласы
- XXII Үрімхан Мутлухан. Жасы -61де. Руы Керейдің ішінде Молқы.
- XXIII Дариға Жаналтай. Жасы – 70-де. Руы Жәдік. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы
- XXIV Айналхан Алтай Жасы – 64 –те. Руы Найманның ішінде Төртұл. Түркия республикасы Күчік Чекмержеде тұрады.
- XXV Зағипа Мәулен. Жасы-63, руы Қожа, Алматы облысы, Қаскелен қ.

- XXVI Тұрсын апай Жаңғабіл. Жасы 70. Алматы облысы, Қаскелен қ.
- XXVII Айшегүл Жігіт. Жасы -35 де. Керей. Сарбас. Қарақас. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- XXVIII Айша Полат, жасы – 57, руы Жалайыр Алматы облысы, Қаскелен қ.
- XXIX Гүлжан Полатқызы – Алматы облысы Қаскелең ауылы, жасы 40
- XXX Торбай Феруза, 1988 жылы туылған. Кіші жүз. Шөмекей. Алматы облысы Қаскелең ауылы
- XXXI Ақан Қадарлы жасы 78 де, Руы Керейдің ішінде Жәдік. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Зейтінбұрын ауданы.
- XXXI Жұма Ер. Жасы 68-де, руы Керей Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- XXXII. Абзал Сойар. Жасы 80-де Пәкістан қызығ қазақ келіні.
- XXXIII Пазила Жаналтай. Жасы -78 де. Руы Ителі.
- XXXIV Зылиқа Төлепқызы – Алматы облысы, Қаскелең ауылы, жасы 42
- XXXV Әмина Әшімқызы – Алматы облысы Қаскелең ауылы, жасы 32-де. Руы Шөмекей.
- XXXVI Сейітқожа Әбдіраманұлы – Алматы облысы Қаскелең ауылы, жасы 62
- XXXVII Фатма Қаратемір Алматы облысы Қаскелең ауылы, жасы 53
- XXXVII Қазипе апа, 61 жаста, руы ителі. – Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкент тұрғыны
- XXXVIII Люксел апа - ноғай қызы, 68 жаста керей руының келіні, Елис апа – түрік қызы, 67 жаста Стамбул қаласы, Зейтінбұрын ауданы тұрғындары

ҚОСЫМША - А.

Түркияда тұратын қазақтардың ұзақ-салдар көш тарихына назар аударғанда мына төмендегі батыр тұлғалар туралы көп деректер келтіріледі:

Бөке батыр Жырғалаңұлы (1846-1904). Шыңжандық қазақ жазушысы Шәкен Құмарұлы «Бөке батыр» атты тарихи романына сүйенсек, 1846 жылы туған. Артына халқын ертіп, Тибет асып, Үндістанның шекарасына ат тұмсығын тіреп тоқтайды. Бұл 1900 жылдардың шамасы. Бөке батырды 1904 жылдың жазында Тибет төрелері ел астанасы Лхаса қаласына шақырады. 1898 жылы Бөке батыр 1500 үйлік руластарын тік көтеріп, Алтайда әрекет бастады. 1903 жылы Тибеттің Нақша ауданына келгенде Тибеттің биік таулы табиғатына көндіге алмай және ауа аздығынан пайда болған “ыс” ауруына шалдығып қайтыс болды. Сүйегі Тибет автономиялы районы, Алтынтоқ ауданына жерленді. Чиң әскерлері Бөке батырдың денесін көрден суырып алып, басын кесіп әкетіп, Үрімжі көшесіне іліп қояды. Кейін баласы Рабай әкесінің басын сұрап алып, байырғы мекені Алтай өлкесіндегі Шіңгілінің бойы, Аралтөбе ауылына қарасты Обаты қыстағына әкеліп жерлеген. Тибет пен Алтайда жерленген Бөке батыр Жырғалаңұлының басы мен денесі бір-бірінен 3 мың шақырым қашықта жатыр.

Зайып Тәйжі Алтай, Баркөл өңіріндегі барлық қазақтар сияқты Бөке батыр бүлігін Зайып Тәйжі де жақсы білетін. Гоминдаң басқарған Шыңжаңдағы шырғалаң таусылады, зорлық-қорлық басылады дейтін үміт жоқ. Сондықтан ол да өз қауым- халқын бастап, тауқыметті көш жолына түсті. Тибетке келгенде Зайып Тәйжі де дауа қонбас дертке шалдығып қайтыс болды. Демек, бұл көсемнің тағдыры да Бөке батыр тағдыры сияқты тиянақталды. Бір шүкірлігі — көш кідірмей, әрі қарай жалғаса берді. Көштің ендігі тізгінін Елісхан Тәйжі мен Оспан Зайыпұлы қолға алып, оны Түркияға дейін жеткізді.

Зайып Тәйжі Керейдің Базарқұл руына жататын. Одан Макеран, Оспан, Қаратай, Дақар дейтін төрт ұрпақ өмірге келді. Қаратай шайқаста шәйт болды, Макеран көш жолында ауырып өлді. Дақар тірі Түркияға дейін жетті. Сол ұлдардың ішінде әкенің зор сенім артатыны Оспан еді.

Елісхан Әліпұлы (1909, Шыңжаң, Алтай аймағы — 1943, Үндістан, Пешавар штаты, Шатрал деген жерде) — Шыңжаң қазақтарының ұлт-азаттық күресі басшыларының бірі. 1930 — 53 ж. Шыңжаңнан шет елдерге ауа көшкен қазақ босқындарының басшысы. Әкесі Әліп Жәмісбайұлы 1931 ж. Шыңжаң өлкесінің Құмыл аймағында жергілікті әкімшіліктің империялық өктемдігіне қарсы Қожанияз, Әйімбет бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа аткөлік, азық-түлікпен көмек көрсетеді. Жергілікті әкімшіліктің бұйрығына

бағынбай, салық төлеуден бас тартып, елін алып қашып жүрген Әліптің соңына түскен империя армиясы қару-жарақсыз 400-ден астам адамды қырып, Әліпті өлтіреді. Бұл кезде Моңғолияға ауған ауылдарды құтқару камымен жүрген Е енді Қытай империясы өктемдігіне қарсы табанды күрес жүргізуге бекініп, қарулы топ құрады. Діні мұсылман дүнгендер аяушылық етер деген үмітпен елді Гансу, Синхай өлкелерінің иен даласына көшіреді. 1938 ж. бұл өлкедегі босқындар саны 20 мыңнан асты. Бірақ өлке әміршісі ген. Мабуфаң 1932 ж. Алтай халқынан жеген соққысының кегін босқындардан қайтарып, 1000-ға жуық адамды қырып, бесіктегі қырық баланы найзаға шанышты. Осы айуандық әрекеттен соң Е., Зәйіп, Хамза бастаған көш Тибет асып, Үндістанға өтуді көздейді. зкшелеген жаумен арпалыса жүріп, таңғұттардың тосқауылын бұзып, Гималай асып, оба мен ыс ауруларын бастан өткізіп, 1941 ж. үш мың қазақты Үндістанға жеткізеді. Е. 1943 ж. Үндістандағы босқындар лагерінде дүние салады. Осы босқын елдің жұрнағындай 1800 адам 1953 ж. Түркияға барып тиянақтайды. Бүгінде олардың саны 20 мыңға жеткен. Сол заманда көш бастаған батыр – «Ел бастаған Елсіхан» деген бала күнімізде жадымызда жатталып қалған еді. Сол Елсіхан Әліпұлы 24 жасында көшті бастап шығып, 35 жасында Пәкістан топырағында қаза болады. Сол 11 жыл ішіндегі қанды қырғында 8 мыңға жуық адам қаза болады. Сол кісінің бет бейнесі сомдауға көбірек күш салдым деп жазады Жәди Шәкенұлы. Елісханның әкесі - Әліп Жанысбайұлы – 1886 жылы Алтай өңірінде туған адам екен. Рубасы атанған, ел-жұртқа беделі мол, мал-басы өскен, қытай әкімгерлерінің өзі үкірдай (болыс) дәрежесін беріп, сыйлап құрмет тұтқан.

Зұқа Сәбитұлы (1866-1929) – Қытайдың жергілікті қазақтарға жасаған озбыр саясатына қарсы шыққан батыр. Зуха Сәбитұлы шығыстағы Қалба тауының етегінде дүниеге келген. Абақ керейдің Ителі руынан шыққан ол - аталарының жолын қуып, діни дәріс алған. Ел аузында «Зәбір көрсең, Зұқаны ізде» деген сөз қалған. Батырды қапыда қолға түсірген қытайлар оның басын екі құлағынан көпірге іліп қойған.

Зуха 1903 жылы Меккеге қажылыққа барып, сонда біраз жүріп, 1906 жылы 40 жасында қажылықтан оралады. Қажылықтан кейін 23 жыл өмір сүріп, 1929 жылы басы алынып шейіт болған.